

2006. 2. szám

JEL- KÉP

KOMMUNIKÁCIÓ, KÖZVÉLEMÉNY, MÉDIA

A Magyar Médiaért Alapítvány
és az MTA–ELTE Kommunikációelméleti
Kutatócsoport folyóirata

Szerkesztőbizottság

ANGELUSZ RÓBERT
GÁLIK MIHÁLY
GYÖRGY PÉTER
HORÁNYI ÖZSÉB
TAMÁS PÁL
TERESTYÉNI TAMÁS (*főszerkesztő*)
WESSELY ANNA

Tanácsadó testület

ALMÁSI MIKLÓS
CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
CSEPELI GYÖRGY
HANN ENDRE
SVENNIK HOYER
HUNYADY GYÖRGY
LEVENDEL ÁDÁM
PETŐFI S. JÁNOS
PLÉH CSABA
ROBERT STEVENSON
TARDOS RÓBERT
VASS LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

JEL-KÉP

MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

1064 Budapest, Izabella u. 46.

Tel.: 461-2696, 461-2600

Fax: 461-2690

e-mail: terestyeni@ppk.elte.hu

HU ISSN 0209–584X

TARTALOM

ÚJ TECHNIKÁK

Ifj. Csákvári József: A VALÓSÁGTAPASZTALÁS ÁTALAKULÁSA
A KÉSŐ MODERNITÁS KORÁBAN 3

Kováts Ildikó: INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM, EMBERI TÉNYEZŐ,
CIVIL TÁRSADALOM, MÉDIA. ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI
DIGITÁLIS MŰSORSZÓRÁS ELŐREJELZÉSÉHEZ 19

MÉDIA

Plauschin András: A POLITIKAI HÍR- ÉS MAGAZINMŰSOROK
TÁJÉKOZTATÁSI GYAKORLATA 2005-BEN 37

MÓDSZERTAN

Síklaki István: AZ ONLINE KVALITATÍV KÖZVÉLEMÉNY-
ÉS PIACKUTATÁS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI 59

KITEKINTÉS

Terestyéni Tamás: KOMMUNIKÁCIÓ ÉS EVOLÚCIÓ 75

ÚJ TECHNIKÁK

Ifj. Csákvári József

A VALÓSÁGTAPASZTALÁS ÁTALAKULÁSA A KÉSŐ MODERNITÁS KORÁBAN

A művészetelméletben széles körben elfogadott nézet, hogy az új képi médiumok a fénykép megjelenésétől egészen a mai interaktív, multimédiás alkalmazásokig a vizuális reprezentációban előidézett radikális változások révén gyökeresen átalakították az emberi kultúrát, és ez a folyamat még távolról sem zárult le. A fényképezés hozzájárult a fizikai valóságról alkotott elképzeléseink megrendüléséhez, a mozgókép aláásta az egy nézőpontú látásmód és világértelmezés egyeduralmát, a televízió egyik meghatározó tényezője volt a tömegtársadalom létrejöttének, és végül az interaktív médiumok felforgatták a vizualitásról és általában az érzékelésről, valamint a térről és időről alkotott hagyományos foglmainkat, sőt alapvető változásokat idéztek elő a társadalmi-gazdasági viszonyokban. Annak érdekében azonban, hogy érvényes kijelentéseket tehesünk a technikai képek érzékelésével kapcsolatban, először át kell tekintenünk azokat a kérdéseket, amelyek a látásunk és a tudatunk közötti főbb összefüggésekkel kapcsolatosak.

A HAGYOMÁNYOS TECHNIKAI MÉDIUMOK ÉRZÉKELÉSÉNEK JELLEGZETESSÉGEI

*Modellek a vizuális mezőnk és vizuális világunk közötti eltérések
magyarázatára*

Jól ismert tény, hogy vizuális világunkat egységesnek, folyamatosnak és nagy felbontásúnak érzékeljük, ugyanakkor a vizuális mezőnek csak töredéke nagy felbontású, és nem közvetít folyamatos ingerületeket, mivel élesen csak a foveával látunk, a szem szakkádikus mozgásokat végez, a retinán kettős, torzított és fordított kép jelenik meg, továbbá létezik vakfolt is (Gregory, 1966/1997, 1. o.). Azt az elképzelést, amely a vizuális mezőnk töredékes és diszkontinuus jellege, valamint a vizuális világunk nagy felbontású és kontinuos mivolta közti ellentmondást az agy korrekciós, illetve a percepciók üröket betöltő tevékenységére vezeti vissza, ún. ortodox elméletnek nevezzük. Ez a feltételezés vezetett ahhoz a hagyományos szkepszishez, mely felvetette a kérdést: hogyan láthatunk ilyen sokat ilyen kevés és torz információ alapján?

Az újabb érzékelépszichológiai és tudatkutatási modellek szerint azonban valójában nem látunk sokat, csak úgy tűnik számunkra, és ez egy új szkepticizmus alapját vetette meg. Egyes kutatók a vakfolt vizsgálata alapján azt feltételezték, hogy az agyunk a diszkontinuus látási érzékletek közti űröket egyáltalán nem szükségszerűen tölti ki (Dennett, 1991, 344–356. o.). Dennett azt a következtetést vonta le ebből, hogy illúzió áldozatai vagyunk, mert a megszakított látási ingereket folyamatosnak tapasztaljuk. Ez a koncepció azonban azt feltételezi, hogy a környezetünk minden részletét érzékeljük.

Tovább erősítették az újabb keletű szkepszist a változási vakságra vonatkozó kutatások, melyek bizonyították, hogy a látás függ a figyelem koncentrálásától. Amire nem figyelünk oda, azt nem látjuk, még akkor sem, ha a látóterünkben van. Egy kísérletben az alanyok azt számolták videóról, hogy egy kosárlabdameccsen mennyi labdaátadás van. A meccs közben bement a pályára egy gorillabőrbe öltözött ember, elidőzött kicsit, majd kiment. A kísérleti alanyok egyike sem vette azonban észre! (Neisser, 1976, Simons–Chabris, 1999). Az ebből a kísérletből eredő legfontosabb következtetés az, hogy az agy valóban nem építi fel a külvilág integrált, pillanatfelvételek sorozatához hasonló képét. Ezt ki kell egészíteni azzal, hogy nem is hisszük azt, hogy a vizuális tapasztalás teljessége a birtokunkban van (ezért hajolunk közelebb valamihez, mozgatjuk a fejünket stb.). Mégis, amikor a tesztalanyok figyelmét felhívták a gorillára (figyelemkieséses vakság – inattention blindness) vagy a változási vakságra (change blindness), mindannyian meglepődtek. Ennek pusztán az a magyarázata, hogy jobbnak hisszük a megfigyelőképességünket, mint amilyen, de nem bizonyítja a pillanatfelvétel-szerű mentális reprezentációk létét. (Azon, ha közelebb kell hajolnunk valamihez, hogy jobban lássuk, nem lepődünk meg.)

Néhány kutató, köztük Alva Noe (2002) ezért a vizuális világunk teljességének érzetét nem a pillanatfelvétel-modell szerint, hanem a szenzomotoros élmény és az amodális érzékelés segítségével igyekszik megmagyarázni. Példájában egy macskát látunk egy kerítés lécei mögött. A macska kitakart részeit nem látjuk, mégis tudjuk, hogy az egy macska. Noe elismeri, hogy létezik a macska kinézetéről egy kulturális tudásunk, ami alapján tudjuk, hogy egy macskáról van szó. Ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy a macska perceptuális jelenlétét (perceptual presence) a maga teljességében megtapasztaljuk, márpedig ilyen élményünk van. Noe szerint a részletes vizuális világ létrejöttének nem az agy reprezentációs tevékenysége, hanem az amodális percepció, a világ szenzomotoros megismerési lehetőségének tudása, nem a belső, hanem valamiféle „külső memória” az oka. Az a tudat, hogy bármikor odébb mehetünk, ha látni akarjuk a macska eltakart részeit. A Noe képviselte harmadik modell szerint tehát a szenzomotoros viselkedés alapozza meg a vizuális világ teljességének élményét. Ez az elképzelés a vizuális, hallási, taktilis és kinesztetikus érzékelést ötvöző online valóságtapasztalás magyarázatában jut kiemelten fontos szerephez.

A technikai képek percepciója és ontológiája

Nemcsak a vizuális érzékletek és az ezekből felépülő vizuális világ, hanem a fizikai világ érzékelése és a képek percepciója között is lényeges különbségek vannak. A kép, szorosabban véve a fénykép ontológiájával kapcsolatban E. Husserl már 1912 körül észrevette, hogy meg kell különböztetni egymástól a látással és tapintással érzékelt képdologjelenséget (ami gyakorlatilag az információhordozóval – a festővászonnal, a festékkal, a fotópapírral, az emulzióval stb. – azonos), a képobjektum-jelenséget (ami a vizuálisan reprezentált ob-

jektumot jelenti), valamint a képszüzsét. A különbségtétel talán nyilvánvalónak tűnik, ám előrevetíti azt a folyamatot, melynek során a technikai médiumok fejlődése és kultúrát átalakító hatása a képbjektum-jelenség dominanciájához vezetett a képdolog felett. A képdolog („interfész”) és a képbjektum („reprezentáns”) között ugyanis észlelésbeli ellentmondás van, a fotó fizikai „teste” és a képbjektum mint fiktum eltérő percepciósi jelenségek. A fotó mint dologjelenség „...összefonódik egy másik, részben őt kiszorító jelenséggel: a képbjektum-jelenséggel. Ez a képbjektum-jelenség perceptív, amennyiben érzéki felfoghatóság jellemzi. Ám nem észlelésjelenség: hiányzik belőle a »hit« momentum, hiányzik belőle a valóságjelleg” (Husserl, 1997, 26. o.).

Husserl pontosan látja, hogy a fotóban nem elsősorban a fotópapírra figyelünk, hanem az általa hordozott képre, azt azonban nem láthatta előre, hogy az idők folyamán a képbjektum teljesen kiszorítja a képdolgot, az interfészt. Azaz a képbjektum valóságjellegre tett szert, kikövetelte a valóságtételezést, s mint ilyen, észlelésjelenséggé vált. Reeves és Nass médiaegyenlete pontosan ennek a folyamatnak, azaz a köznapi reprezentációtudat azon hittől való átitatódásának felismerése, hogy a képfiktum megegyezik az általa reprezentált valósággal. Még akkor is fennáll ez a hiedelem, ha az identifikáció révén nem „éljük bele” magunkat a képfiktumba. Valójában ez a „pictorial turn” lényege: a képek valósága, a referenciát és az interfészt egyaránt kiszorító önálló univerzuma a modern kultúra egyik legalapvetőbb tényezője.

Annál inkább hajlamosak vagyunk erre az azonosításra, minél jobban képes az interfész utánozni a képi reprezentáció alapjául szolgáló valóságviszonyokat, illetve azok egy részét (pl. a felbontás, a színhelyesség stb. növelésével). A nagy felbontásra ugyan nem feltétlenül van szükség a kép és az alapjául szolgáló referencia azonosként tételezéséhez, mivel ez kulturálisan kódolt, mégis segítheti e kódoltság érvényesülését. Reeves és Nass a jelenség okát a technikai médiumok és az emberi agy fejlődésének üteme közti különbségben látja: agyunk nem képes elvonatkoztatni az egyre „valóságghűbb” képi reprezentációs formáktól. Umberto Eco (1998) arra az álláspontra helyezkedik, hogy a jelenség alapja a virtuális kép és a referencia (illetve az interfész) érzékelésében szerepet játszó kulturális kódok hasonlósága. Pontosabban a kép és a referencia érzékelésekor mindkét észlelési helyzetben nagyjából ugyanazok az észlelési kódok játszanak szerepet. A kétdimenziós technikai kép érzékelésekor ugyan a referencia észlelésében szerepet játszó kinezetikus és haptikus, illetve szaglási érzékletek nem érvényesülnek (legfeljebb a szinesztézia révén), de a vizuális észlelési kódok (tónus, szín, perspektíva stb.) gyakorlatilag megegyeznek. Ezért – Husserl kifejezésével élve – a reprezentációs tudat számára mindkét vizuális fenomén valóságtételezéssel rendelkezik.

Annak ellenére igaz ez, hogy jelentős különbségek vannak a „natúr” látás, valamint a festmény, illetve a fénykép, film, tévékép stb. észlelési tapasztalata között. Az egyik ilyen különbség, hogy míg a fizikai környezet primer vizuális érzékelésében szerepet játszik a periferiális látás (a vizuális mezőnek csak kb. 1 foknyi tartománya éles, a periféria elmosódik), addig a technikai képek esetében a teljes, fókuszban lévő képsík éles. Natúr látásunk során nem vagyunk tudatában a mélységélesség jelenségének sem, ami viszont a technikai képeken sokszor feltűnően jelentkezik. Különbség az is, hogy a mediális interfész képmezője fix, míg látásunk pásztázó. (A fixációs pontok jellegzetességeit már régóta kutatják, erre itt nem térhetünk ki. Vannak a médiavilágban olyan jelenségek, amelyek a szem pásztázó mozgását imitálják – ilyen az amatőr film vágás helyett használt gyors ide-oda panorámázása a kézikamerával, amit művészi formaelemmé például Lars von Trier tett némely

filmjében.) A médiaegyenlet felismerését húzza alá ugyanakkor, hogy a médiaképet hasonlóképpen pásztázva „tapogatjuk le”, mint a primer valóságot!

További különbség adódik a színek tekintetében: a médiaképen megjelenő színek a fotó és a film esetében kémiai eredetűek, a tévéképen pedig a fluoreszcencia eredményei, melyeknek a natúr látás színeihez semmi közük, azokat csak közelítőleg imitálják. Ez azt jelenti, hogy a technikai képek a tradicionális képektől nemcsak esztétikai, hanem lételméleti és ismeretelméleti szempontból is eltérnek: „A régi képek bizonyos jelenségek szubjektív absztrakciói, míg a technikai képek objektív absztrakciók konkretizálódásai... A technikai készülékekkel előállított képek matematikai, optikai, kémiai stb. egyenletek vizuális megjelenítéseiként foghatók fel” (Flusser, 1995, 88. o.).

Végül a legjelentősebb különbség a natúr látásunk és vizuális médiaérzékelésünk között az, hogy az előbbinek nincs élesen lehatárolt képmezeje, míg a médiakép (ideértjük a festményt is) a képkeret által határozottan elkülönül a környezettől. A határozott képki-vágásnak nemcsak a natúr vizuális mező valóságtapasztalatának élményétől való eltérés miatt van jelentősége, hanem ez okozza a festmény és a fénykép közti ismeretelméleti különbséget is. Eifert szerint (1997) ez a különbség a véletlenszerűséghez és a kompozícióhoz való eltérő viszonyban fogható meg. Mind a festmény, mind a fotó esetében a képki-vágás az, ami a reprezentánst és ezáltal az értelmezés keretfeltételeit meghatározza, a valósághoz való ismeretelméleti viszony mégis eltérő. A festmény kompozíciója olyan formai viszonylatokat tartalmaz, amelyek nem véletlenszerűek, így a képelemek önmagukhoz és egymáshoz való viszonya egy következetesen felépülő, zárt totalitást határoz meg. Így a festményt, annak értelmezhetőségét elsősorban a kompozíciós elemek közti belső viszonylatok hordozzák. Ezért árasztják a festmények az időtlenség, az örökkévalóság hangulatát.

Imdahl a pillanatfelvétellel kapcsolatban véletlenszerű viszonylatok mechanikus reprezentációs formájáról beszél, amelyen belül a kompozíció képi elemei között nincs összefüggés. A kompozíciót a képki-vágás, tehát a kamera beállítása hozza létre. Következésképpen a kamera mozgatása, mivel minden képpont áthelyeződésével jár, megváltoztatja a kompozíciós viszonyokat, ami tartalmi változást von maga után. „A képki-vágásként lehatárolt pillanatfelvétel tehát elsősorban a képen kívüli viszonylatok által él” (Eifert, 1997, 386. o.). A fénykép valószínűleg e kontextushoz kötöttsége, az organikus létezés tartamából kiemelt, azon belül „láthatatlan”, tovatűnő pillanat rögzítése miatt kelti a múlandóság melankolikus hangulatát.

A képkeret nemcsak ismeretelméleti problémákat vet fel, hanem meghatározza a térérzékelés viszonyait is. A keret a kép terét is élesen elhatárolja a néző terétől, ugyanakkor a kép terét a címzett fizikai tere övezi. A kép terébe egy rögzített, frontális nézőpontból pillantunk be. Mindez nemcsak a festményre, hanem minden technikai képre igaz. A kép illuzionisztikus terének megélését a J. J. Gibson által leírt perspektívaátvitel alkalmazása segíti elő. A cél mind az álló-, mind a mozgókép esetében a címzett tekintetének a képdologra, illetve a képjelentésre történő rögzítése. A film és tévé esetében ezt egyrészt maga a mozgás segíti elő (Husserl: a film mozgással ábrázolja a mozgást), hiszen mozgó objektumokra szívesen fixáljuk a tekintetünket, másrészt a nézőtér elsötétítése arra szolgál, hogy a címzett figyelmét potenciálisan elterelő, a képet körülvevő fizikai teret kiiktassák. Erre azért van szükség, hogy a címzett minél könnyebben beleélhesse magát a kép fiktív terébe. Az identifikációt ugyanis a kép fizikai környezete, illetve maga a képdologinterfész akadályozhatja: „Ugyanazok a perceptív érzetek jellemzők a képdologfelfogásra, az eredmény azonban

nem egy illuzórikus ellentmondás, amely megköveteli, hogy az összjelenséget kétoldalúan tételezzük, hanem csak az, hogy a tekintet az észlelésszerűen adotról a vele átítatódó fiktum felé fordul” (Husserl, 1997, 26. o.).

A VALÓSÁGTAPASZTALÁS JELLEGZETESSÉGEI AZ INTERAKTÍV MÉDIAKÖRNYEZETEK BEN

Reeves és Nass médiagyenlete, mint erről már szó volt, azt a hiedelmet fedi fel, miszerint a mediális reprezentánst azonosítjuk a referenciával. Ez a hiedelem az alapja a már szintén érintett identifikációnak, továbbá a címzett és a kép közötti kvázi-interakciónak (lásd például amikor tévénézés közben „beszólunk” egy szereplőnek), valamint a vizuális manipulációnak, illetve a természemantikának és a reklámnak. A digitális technológia sajátos szerepet játszik a médiaegyenlet, illetve következményeinek érvényesülésében, amennyiben az identifikációt és a vizuális manipulációt megerősíti, sőt a médiaegyenleten túlmutató jelentősége is van, mivel minőségileg befolyásolja az interakciós folyamatokat.

Analóg és digitális kép

Elemzésében Eifert (1997) számos kutatóval egyetértésben leírja, hogy a pictorial turn és a képek inflációja a digitális technológia két alapvető jellegzetességének tudható be. Az egyik a nagyméretű adathalmazok nagy gyorsasággal történő feldolgozása és továbbítása. A másik jellemző a bináris kód, egy olyan univerzális jelrendszer, amely lehetővé teszi a különböző jelrendszerek egymásba alakíthatóságát, összekapcsolhatóságát, valamint leképezhetőségét. A digitális kód azért univerzális, mert segítségével gyakorlatilag az információ bármely más információvá alakítható, így tetszőleges bitek nagy számossága válik manipulálhatóvá, természetesen a programtól, az adatátviteli sebességtől és a memóriától függően. Az eddig egymástól izoláltan alkalmazott médiumok, az írott szöveg, a hangok (a zene és a beszéd), a képek, sőt a kinetikus és haptikus szenzorok az ún. multimédia-alkalmazásokban egyesülhetnek, rögzíthetővé, átalakíthatóvá, kombinálhatóvá és továbbíthatóvá válhatnak, s ez nemcsak mennyiségi összegződést, hanem a felhasználóra tett benyomást illetően minőségi változást is jelent a médiaérzékelésben.

Ezzel összefüggésben kell érinteni az analóg és a digitális kép közötti ontológiai különbséget is. Az analóg technikai kép ugyanis referenciális, hasonlóságon alapul, mivel az elektromos jellé vagy kémiai emulzióváltozássá történő átalakítás és annak képpé történő visszaalakítása közvetlenül történik. A számítógép segítségével létrehozott kép viszont egy, a referenciától független kódrendszer, a 0 és 1 kombinációiból álló digitális kód közbeiktatásával jön létre, így önmagában nem tekinthető vizuális jellegűnek, illetve referenciálisnak, bár vizuálisan is megjeleníthető. „A döntő lépést az analóg képtől a digitális kép felé a képponttól a bithez, egy speciálistól az univerzális kódhoz vezető átmenet jelenti; amelyben a kép mint vizuális információ eltűnik, és egy, a kisugárzó perifériás készüléktől függő, tetzés szerint átváltoztatható információvá változik” (Eifert, 1997, 385. o.). Ezért nevezzük

az interneten, a multimédia-alkalmazásokban stb. megjelenő digitális képet immateriálisnak, dematerializálnak. A bináris kód univerzális jellege teszi lehetővé a tudományos életben a szimulációkat is (adatvizualizáció – imaging science), amelyek közelebb visznek minket a valóságérzékelésünk és annak gondolkodásunkra gyakorolt hatása megértéséhez. „Egy újfajta képzelőerő, vagyis az a képesség, hogy a legabsztraktabb fogalmakat, mint például algoritmusokat, képileg meg tudjunk jeleníteni, lehetővé teszi számunkra, hogy ismereteket mint képeket lássunk, tehát esztétikailag megéljünk” (Flusser, 1995, 93. o.).

A hipertext mint multilineáris narratíva

A digitális technológia sajátosságainak egyik legfontosabb következménye az interaktivitás. A számítógépes technológia és a széles sávú adattovábbítás már olyan adatátviteli sebességet tesz lehetővé, hogy képet, hangot és szöveget akár egyidejűleg, valós időben tudunk közvetíteni két vagy akár több felhasználó között – és ez már nem egyirányú kommunikáció, lehetőség van az akár azonnali visszajelzésre. Az interaktivitással kapcsolatos lényeges körülmény az, hogy a kommunikációs folyamat résztvevői a különböző internetes, multimédiás, illetve számítógépes alkalmazásokban – ellentétben a film és a tévé nézőivel – egyszerre tekinthetők hagyományos értelemben vett nézőknek, egy imaginárius világ szemlélőinek (viewer), ugyanakkor a programok használóinak, tehát e világ cselekvő részeseinek (user). Az emberi tevékenységeknek a virtuális világgal kapcsolatos kettős jellege nagymértékben befolyásolja a valóságtapasztalás folyamatát és az ebben megélhető élményeket.

Az interaktivitás nemcsak a hálózat által lehetővé tett többirányú személyközi kommunikációt, a hétköznapi komputerhasználatot, hanem a különböző többfelhasználós fórumokban, játékokban stb. való részvételt, az interneten való szörfözést, keresést is jelenti. Utóbbi tevékenységek meghatározott, a felhasználó által vezérelt narratív szituációkban való részvételt tesznek lehetővé a hagyományos interfészek használata mellett. E narratív szituációkat az ún. hipertext közvetíti, melynek használata a könyvvel szemben nem lineáris tevékenység, hiszen a hipertextlinkek segítségével az információk bármilyen mélységű rétege azonnal elérhető. Egy-egy rétegen belül azonban ismét a hagyományos lineáris olvasási mód érvényesül.

A linkek mögötti információrétegek egyrészt általában különböző szöveges (lineáris és hipertextes), valamint audiovizuális (gyakran multimédiás) reprezentációkat tartalmaznak, melyeket, ha együttesen fordulnak elő, hipermediának nevezünk (tág értelemben ezt is szokták virtuális térnek hívni). A rétegekben másrészt olyan téridő-reprezentációk is találhatóak, amelyek térbeli mozgás valós idejű szimulációját jelentik (virtuális valóság), és lehetővé teszik a virtuális téridő átélő megtapasztalását. (Ennek számítógépes programnyelve a VRML, azaz a Virtual Reality Mark-Up Language.)

A hipertextlinkek között a felhasználó dönt, hogy merre megy, bármikor vissza lehet lépni, így az interaktivitás világában ún. multilineáris narratívák létrejötte a jellemző. Nézetünk szerint, mint erről a következő részben még szó lesz, ez a multilinearitás a késő modern kultúra egyik domináns meghatározója, és ennek szellemisége húzódik meg a mai nonlinearis biográfiák, a flexibilitás, a multikulturalizmus stb. jelenségei mögött, szemben a modernitás Gutenberg-galaxisának unilinearitásával. Vagy, ha tetszik, úgy is fogalmazhatunk, hogy a multilineáris ethosz a „sokféle” modernitás egyike.

Szenzomotoros viselkedésminták, skizofrén identitás és a személyiség erőziója

Nemcsak az offline világban, hanem az online interaktív alkalmazásokban is szerepet kapnak a már érintett szenzomotoros viselkedési minták. A programokkal végzett műveleteket bizonyos perifériákkal (billentyűzet, egér) történő fizikai manipulációkkal lehet véghezvinni, és az interfészen (pl. monitoron) lehet figyelemmel kísérni. „Billentyűt leütni, gombot nyomni, kattintani, 'rákliccelni' és 'drag and drop' – ezek a modern új mozgásműveletei” (Eifert, 1997, 393. o.). Valójában ezek a jelenségek a késő modernitásban bontakoznak ki a maguk teljességében.

Egy másik interfész típus, az érintőképernyő (touchscreen) használata során a tekintet monitorra való fókuszálása a látási, mozgási és tapintási funkciók és érzékletek összehangolásával történik, és a hagyományos technikai médiumokkal ellentétben nem jár vele a képet övező optikai tér kizárása. A képernyő mint a kétdimenziós kép hordozója azonban itt még döntő szerepet játszik. A különféle virtuálisvalóság-alkalmazásokban (fejre szerelhető monitor, adatrúha stb.) azonban már más a helyzet: a virtuális kép teljesen betölti a látómezőt, s ezáltal a valós és virtuális tér közötti különbség gyakorlatilag eltűnik, így a felhasználónak olyan érzése van, mintha a reprezentációs térben lenne. A mozival ellentétben, ahol a kamera a nézőtől függetlenül mozog, a virtuális térben csak akkor történik változás, ha a felhasználó maga is megmozdul – így nemcsak perceptuálisan és mentálisan, hanem fizikailag is függővé válik a technikai médiumtól. (Kivételes egyéniségek a filmművészetben is képesek voltak a képpel fiziológiai hatást elérni a nézőnél, például Elia Kazan a kamera folyamatos, néhány fokos oldalra döntésével képes hátfájást okozni, mivel a recipiens akaratlanul is korrigálni próbálja a kép tudatosan nem észrevehető ferdeségét.)

A médiumtól való fizikai függésnek más oldala is van, hiszen pont ez oldja fel a vonalas perspektíva és a képernyő által rögzített tekintet leláncoltóságát. A virtuális valóságban a felhasználó kinezetikus és taktilis érzéletei megszüntetik az interfészt, vagyis a virtuális és a valós tér közötti különbséget. Ennek azért van jelentősége, mert a hagyományos optikai művészetekben a címzett egyszerre van jelen a virtuális és a valós térben, miáltal szubjektuma mintegy megkettőződik. E jelenség legerőteljesebben az érintőképernyő esetében nyilvánul meg, amelynek használatában már nemcsak a szinesztézia révén érvényesül a mozgás és a taktilitás (mint a hagyományos médiumoknál), hanem valóságosan, a felhasználó a képbe azonban mégsem tud behatolni, kirekesztődik a virtuális térből.

Ezt a kirekesztettséget és a vele járó skizofrén identitást kívánják felszámolni a különböző, említett virtuálisvalóság-technikák (adatrúha stb.) az ember szomatikus-mentális világa és a gép közötti határok elmosásával, melynek nyomán a felhasználó elfeledheti a közvetlen környezetet. (Ennek ad absurdum megfogalmazása a *Mátrix* című film.) „Amit azonban így valójában tapasztalni fog, az hontalansága (Ortlosigkeit) és testének fragmentálódása” (Eifert, 1997, 388. o.). Mivel a késő modernben a test az identitás legfőbb hordozója, a test szétszakítása, illetve a médiában jellemző képi manipulálhatóság miatti erőziója identitászavart, identitásvesztést jelent. A médiaegyenlet egyik, már érintett legfőbb tanulása, hogy a valós környezetről való megfélemezéshez nem szükségesek a legfejlettebb virtuálisvalóság-technikák, elég ahhoz egy hagyományos számítógéppel és monitorral rákapcsolódni az internetre, sőt, ahogy L. Manovich is megállapította, ez a jelenség és következménye, az identitásvesztés az első technikai képek, de különösen a tévé megjelenése óta tart. Bár közvetlen bizonyíték nincs rá, de feltehető, hogy a

részben a technikai médiumokra visszavezethető identitásválság hozzájárult a tömegtársadalom, az „egydimenziós”, „kívülről irányított”, illetve a R. Sennett (1999) és mások által leírt, korrodált személyiségű, könnyebben kizsákmányolható, manipulálható, autonómiájában sérült „rugalmas” embertípus kialakulásához.

Beleélés (immersion) és jelenlét (presence)

Az offline környezetünkről való megfélekedést és ezzel párhuzamosan a virtuális valóságban történő „elmerülést” nevezzük immerzióknak (immersion). Az immerzió legáltalánosabban elfogadott definíciója Janet Murray nevéhez fűződik (1997). Eszerint bármely médium bármely narratíváját virtuális valóságként érzékelhetjük, mert az agyunk úgy van programozva, hogy egyes történetek annyira lekötethetnek minket, hogy teljesen megfélekedünk a fizikai környezetünkről. Az immerziót metaforikusan a vízbe merüléshez hasonlítja, mert a vízben teljesen más fizikai körülmények közé kerülünk. A szimulált virtuális terek megtapasztalása a tartalomtól függetlenül élvezetet okoz, mert az ismeretlen közeg törvényszerűségeinek megismerése, manipulálása, ahogy az úszás megtanulása is, a részvétel (participation) élményével ajándékoz meg.

A 3D számítógépes játékok, illetve a virtuális valóság esetében McMahan (2003) szerint az immerzió kialakulásának három feltétele van:

1. A játék vagy környezet (environment) konvencionálnak viszonylag szorosan meg kell felelnie a felhasználó elvárásainak.
2. A felhasználó cselekedeteinek komplex kihatással kell lennie a virtuális környezetre.
3. A virtuális világ törvényszerűségeinek konzisztensnek kell lenniük.

E feltételeket a már említett narratíva fogalmával is össze lehet kötni, de a narratíva (az ún. diegetikus szint) a legtöbb esetben nem a legfontosabb eleme a virtuális tereknek, játékoknak és az immerzióknak. A számítógépes (kaland)játékokban leggyakrabban a nem diegetikus élmény, a környezet felfedezése, mentális térkép kialakítása (tapasztalati pontok szerzése, stratégiaépítés stb.), míg az internetes „beszélgetős” szerepjátékokban egy más értelemben vett felfedezés, a társadalmi kapcsolatok létrehozása, az identitással való játék sokkal fontosabb. E jelenségeket újabban C. Geertz mélyjáték-konceptiójához is hasonlítják, melynek során a résztvevők megszállottságközeli állapotba kerülnek. Ez tehát a virtuális környezetben való mentális elmerülést jelenti (pszichológiai immerzió), szemben a fizikai környezet különböző eszközökkel történő kizárásával (perceptuális immerzió). A két jelenség azonban legtöbbször együtt jár, mint láttuk, még különleges eszközök hiányában is.

Ha azonban ez így van, már önmagában az a tény, hogy a virtuális terekben az egérrel tett kézmozdulatok révén (továbbá szem- és fejmozgásokkal) navigálunk, felveti annak a lehetőségét, hogy az ilyen világok jobb átélhetőségéhez, a fokozott immerzióhoz a szenzomotoros interaktivitás nagymértékben hozzájárul, illetve esetleg annak egyik elsődleges feltétele. A nagymértékű immerzió egyik iskolapéldája, Char Davies *Osmosis* című environmentje is haptikus-szenzomotoros elemeket visz be a virtuális tér manipulációjába, így az sokkal átélhetőbbé válik. Ez a környezet szándékosan nem a kinesztetikus élményt redukáló (disembodied), a kéz és a szem által navigált manipulációkat helyezi előtérbe. Az interakciókat, a mozgást ugyanis a légzés és az egyensúly finom változásai irányítják, az egész testet téve ezzel az immerzió megtapasztalásának helyévé. A felhasználók általában

erős érzelmi reakciókat adnak, bizonyítván Davies azon elképzelését, hogy a virtuális környezetben való, egész testtel történő immerzió radikális változást okozhat a mentális állapotban. A nagyfokú immerziót a látás és a hallás mellett a kinesztetikus élményeket felhasználó interfész okozza, ami lehetővé teszi az intenzív jelenlét (presence) megtapasztalását.

Szenzomotoros élmény, vizuális emlékezet és függőség

A szenzomotoros viselkedés és a tanulás viszonyát az 50-es, 60-as években kezdték vizsgálni. Merleau-Ponty (1961), Piaget (1953), Gibson (1962, 1979), Held (1965) és Neisser (1976), hangsúlyozták először a motoros és aktív megismerőtevékenységek fontosságát az érzékelés és a kognitív fejlődés tekintetében. Held és Hein (1963) klasszikus kísérleteiben a környezet aktív felfedezésének lehetőségétől megfosztott kismacskák, annak ellenére, hogy ugyanazon vizuális ingerekkel találkoztak, mint normál körülmények között lévő társaik, képtelenek voltak bizonyos vizuális feladatok megoldására.

Hasonló eredményre vezettek az emberekkel folytatott tárgyfelismerési, illetve mentális rotációs kísérletek is: Tong, Marlin, és Frost (1995), Christou és Bulthoff (1999), James, Humphrey és Goodale (2001) stb. kísérleteik során arra a következtetésre jutottak, hogy a fizikailag vagy számítógéppel, 3D program útján történő forgatás segítségével megismert tárgyak újrafelismerése könnyebb, mint ha a tárgyakat csak néhány szögből, passzívan figyelték meg a tesztalanyok. Sőt, Wexler, Kosslyn és Berthoz (1998) eredményei azt mutatták, hogy elegendő egy mentális forgatásos feladathoz bizonyos kézmozdulatot rendelni, már az is megkönnyíti a megoldást (feltéve, hogy a kézmozdulat a forgatással azonos irányban történik). Az általános konklúzió az, hogy a motoros tevékenységek nemcsak kognitív outputok, hanem befolyásolják a mentális reprezentációk transzformációit, vagyis az emlékezetet és a tanulási folyamatot.

Amikor a felhasználó például egy internetes szerepjátékban az avatarját a virtuális térben mozgatja, az imént említett kísérleti alanyokkal analóg helyzetben van, hiszen az egér kézzel történő manipulációjának eredménye valós időben megjelenik a monitoron, ráadásul a kéz és a virtuális karakter mozgása azonos irányban történik. Vagyis a szenzomotoros tevékenység miatt nemcsak az avatar mozgatása könnyebb (annál, mintha például alfanumerikus kód segítségével kellene irányítani), hanem az avatarra való visszaemlékezés is. Feltételezhető tehát, hogy a virtuális terekben végzett szenzomotoros manipulációink intenzívebb élményt, immerziót eredményeznek, mint ha csak passzívan szemlélnénk a monitoron történő eseményeket, és ez a fenti kísérletek tanúsága szerint tisztább mentális reprezentációkhoz, emlékképekhez vezet. Ez – nem mellékesen – elősegítheti identitásunk avatarba introjektált, transzferált részének intenzívebb, intimebb átélését, szemben a tömegmédiák esetén érvényesülő, inkább a távolság áthidalásán alapuló identifikációs folyamattal.

Az addikciót vizsgáló legújabb kutatások összekapcsolják a droghasználatot az emlékezettel. Ismételten meg kell jegyezni, hogy az addikció igen képlékeny tudományos fogalom, mivel az addiktív és a nem addiktív állapotok határai elmosódnak, az immerzió mértéke jelentősen függ a virtuális tér kialakításától és manipulálhatóságától, továbbá sokszor helytelenül kizárólag a függőség egyenes következményének tekintik például az erőszakos cselekményeket vagy a hétköznapi valóságpercepció torzulásait, a mentális univerzumok

összeecsúsását, a hallucinációkat stb. Mindazonáltal az említett új kutatásoknak néhány érdekes vizsgálati eredményük van (Motluk, 2005).

S. Grüsser és R. Thalemann feltételezése szerint a függőség kialakulása során bizonyos, egyébként semleges jelenségeket asszociatív módon a vágyakozás tárgyához kapcsolunk. Egy kábítószeres számára például a ház, ahol használta a szert, több egy egyszerű háznál, mivel a ház látványa több hónapos absztinencia után is beindíthatja a droghasználat szükségletét. A kutatók megvizsgálták, hogy vajon a számítógépes játékokat mértéktelenül használók esetében is kimutathatók-e hasonló, ún. „drog emlékek”. Tizenöt, a munkát és az emberi kapcsolatokat bevallottan a játék érdekében feláldozó férfit hasonlítottak össze ugyanennyi, a játékot ritkábban használó társukkal. Különböző képeket mutattak nekik, melyek között voltak semlegesek, melyekre normális reakciókat adtak. Azonban a mértéktelenül játszó csoportja klasszikus vágyakozási reakciókat produkált, amikor a kedvenc játékukból mutattak nekik állóképeket. Azonnal játszani akartak, és csak ettől remélték, hogy jobban lesznek.

A kutatók magyarázata szerint az addikciók abból erednek, hogy a függő személyek túlzottan támaszkodnak valamely örömszerzési stratégiára, mely idővel kizárólagossá válik a dopaminrendszer aktiválásában. A számítógépes, internetes játékok nézetünk szerint elsősorban azért lehetnek addiktívak, mert számos más, itt nem részletezhető vonzó elemük mellett (ilyen például a cselekvésnek a hétköznapokhoz képest nagyobb szabadságfoka) a szenzomotoros tevékenységeket a vizualitással intenzíven összekapcsolják. Ez a tény például a tévézéshez képest nagyobb fokú immerziót, jelenlétérzetet és a használat szükségletét erősen felfokozó, intenzívebb „drog emlékképeket” eredményezhet.

Digitális művészet és interaktív environmentek

A hagyományos technikai médiumokkal kapcsolatban meglehetősen kiterjedt szakirodalom (W. Benjamin, M. McLuhan, U. Eco, V. Flusser, P. Virilio és mások) foglalkozik azzal a témával, hogy az egyes médiumok miképpen befolyásolják valóságtapasztalásunkat, illetve az hogyan csapódik le metaforikusan a műalkotásban. Az eddigiek fényében tehát felvetődik a kérdés, hogy miképpen jelentkeznek ez a hálózatokban, mi a lényege a multimediális, interaktív kommunikációban létrejövő valóságérzékelésnek. Fontos érinteni ezzel a problematikával kapcsolatban az interaktív művészet szerepét, amely egyszerre tűnik a képpel és a szenzomotoros élményekkel kapcsolatos kérdések szimbolikus megjelenésének és reflexív tükrözésének. A művészet a múltban is sok esetben kulcsfontosságúnak bizonyult egyes filozófiai és szociokulturális problémák megoldásában az alkotók nagyfokú problémaérzékenysége miatt.

Eifert (1997) a médiaművészet egy mai jelenségét, az ún. interaktív environment-et teszi e körben vizsgálat tárgyává. Elemzését a gondolatmenetünk folytatása érdekében kiindulópontként röviden összefoglaljuk. Az environment egy virtuális, fikcionális tér, melyben különböző objektumok vannak. A modern komputer technika lehetővé teszi, hogy az ebbe a térbe belépő felhasználó a tér virtuális objektumaival valós idejű kapcsolatba lépjen. Az environment eredete az 50-es években létrejött „Art environment”, ami a hagyományos művészetfelfogással szöges ellentétben a műalkotást a művész és a befogadó által közösen létrehozott jelenségnek tekinti. A művész szerepe nem egy egyedi, végleges művészeti tárgy létrehozása, hanem annak a térnek, kontextusnak megteremté-

se, melynek objektumaival és egymással kapcsolatba lépve a címzettek különböző perceptív élményeket élhetnek át és értelmezhetnek. Az irányzatnak számos művelője van, például a zenész John Cage és a festő Robert Rauschenberg személyében. C. T. Mitchell (1988) J. Cage *4'33"* című művét említi, mely 4 perc 33 másodperc teljes csendből áll (az ötletet Frank Zappa is átvette), illetve R. Rauschenberg *White Paintings* című, hét db fehér vászomból álló festményét hozza példának. Eifert (1997) kiemeli az environment növekvő jelentőségét az utóbbi tíz évben például M. Abramovic, G. Hill, N. J. Paik, B. Viola és mások munkássága alapján.

Az environmentek mint interaktív térbeli installációk a hagyományos objektumok mellett sok esetben bonyolult, többfunkciós technikai felszereléseket tartalmaznak, melyek segítségével audiovizuális, illetve taktilis tapasztalati világ hozható létre, ahol a színesztézia is fontos szerepet játszik. A felhasználók cselekedetei nyomán létrejövő multimediális élményterek minden eddiginél nagyobb intenzitású tapasztalást képesek előidézni, így nem csoda, hogy a business, a marketing világa is kezd figyelni a jelenségre, és azt saját céljai érdekében igyekszik felhasználni. Az environmenttel mint valós idejű élményvilággal kapcsolatban, szélsőséges művészi megfogalmazásként szintén a *Mátrix* említhető, illetve a Stanislaw Lem kevésbé ismert *Visszatérés* című tudományos-fantasztikus regényének Reál nevű virtuális „vidámparkja”, ahol az environmentben átélhetőhöz hasonló, de teljesen élethű kalandos utazásokat lehet tenni a fizikai sérülések minden kockázata nélkül.

Az environment lényege azonban nemcsak egy intenzívebb élményvilág átélésének lehetőségében rejlik, hanem abban is, hogy kialakításánál, szerkezeti jellegénél fogva a mediatisált környezet csakis az interakció segítségével fejthető meg, fedezhető fel és értelmezhető a felhasználó számára. Következésképpen a tapasztalati tér megfejtésének sebességét a címzett kinesztetikus percepciója határozza meg: az akciók egymásutánját, tehát a megismerési folyamat szerkezetét – azaz a narrációt – a felhasználó irányítja, azt saját szomatikus-mentális adottságaira szabhatja. Az environment időszerkezetében így megváltozik a C. Metz által leírt cselekményidő, az elbeszélés ideje, valamint a felhasználó által a recepció során megélt idő közötti viszony. A hagyományos technikai médiumok esetében az interaktivitás hiánya miatt a címzett vezérelte narrációra nem volt lehetőség. E mellett a film- és tévékép a két dimenzióra redukált jelleg miatt kompenzációként, a narráció érdekében elvont téridő-konstrukciók összeszerkesztését követeli meg, amit a montázs különféle fajtái tesznek lehetővé. Ezzel szemben „...az environment reális tere elsősorban a mozgás, különböző ingerek és a szenzomotorikus impulzusok kombinációja által alakul fiktív művi térré. A szem mint egyedüli érzékszerv szerepe programszerűen csökken a szenzomotorikus érzékelés javára” (Eifert, 1997, 392. o.). Az environmentben a recipiens ugyanúgy egyszerre szemlélő és felhasználó, mint a kibertérben.

A fentiek fényében úgy tűnik tehát, hogy a pictorial turn után egy új fordulat, a haptic turn küszöbén állunk. Ennek megértésében segíthet a propriocepció fogalma, ami saját testi és mentális folyamataink érzékelését, a jelenlét (presence) tudatos megtapasztalását jelenti. Az interaktivitásban aktiválódó proprioceptikus érzékelés így elsősorban haptikus jellegűnek tekinthető, ami viszont J. J. Gibson (1973) nyomán nem kizárólag taktilis, hanem taktilis és kinesztetikus komponenseket tartalmaz. Emellett a tapintás az egyetlen, amely az érzékelés mellett változás létrehozására is képes – így egyáltalán nem kizárt, hogy idővel az interaktivitás világtapasztalatának, az interakciók mint mások számára okozott változások univerzumának domináns elemévé válik.

Eifert szerint a haptikus térérzékelés témáját a legnagyobb mélységben az építészet elemzi, amennyiben leírja, hogy az absztrakt, descartes-i geometria szerinti nagyság (a mechanikus mérték) nincs összhangban a szubjektíve megélt méretekkel: a látszólagos (vizuális) és a testi (haptikus) mértékekkel. A mechanikus, vizuális és testi mérték hármasságával analóg jelenségnek tekinthetjük a hálózatok (immateriális) digitális terét, a médiumok vizuális terét és fizikai környezetünk haptikus terét. Ezek a valóság különböző tapasztalati formái, melyek között aszinkronicitás jött létre annak révén, hogy az új technikai médiumok kiélezték és átláthatóvá tették az aktív és passzív érzékelőrendszereink által nyújtott érzetek közötti különbségeket. Szétesett tehát a valóságképünk, amit J. Simmel „a szédülés elveként” fogalmaz meg, utalva arra a folyamatra, melyben a multimediális, ellentmondásos és főleg gyorsan változó érzékletek, a sebesség modern változatai (a gépkocsitól az audiovizuális médiáig) irritálják hatodik érzékszervünket, az egyensúlyérzéklet, megingatják érzékeinkbe vetett bizalmunkat, és ezzel felborul az érzékek egyensúlya. Ennek részleges neurológiai kompenzációját írja le a filterelmélet, amely szerint a több csatornán keresztül érkező nagy mennyiségű információt agyunk automatikusan szelektálja, meghatározott fontossági hierarchiát állítva föl az egyes ingerek között (Broadbent, 1958).

Következésképpen a legaktuálisabb feladatnak eme egyensúly helyreállítása látszik egy koherens valóságkép felépítése érdekében. A mai művészet ez irányba tett első tapogatózó lépésének tűnik az environment, amely az interaktivitás eszközével kíván előremene-külni valamiféle, a szubjektum által fixnek és relatíve véglegesnek tekinthető tapasztalási rendszer felé. Mindazonáltal mindez csak az érem egyik oldala, hiszen a médiahasználók milliói a kutatások alapján, úgy tűnik, nincsenek tudatában effajta megfontolásoknak, és mint említettük, a médiaegyenlet által leírt hiedelem továbbra is él. Ugyanakkor tudat alatt (?) valószínűleg valóban növekvő lehet az igény, „...hogy fizikai tapasztalatainkat fokozottan észleljük, hogy magunkban propriocepciókat újra fölfedezzük” (Eifert, 1997, 392. o.). Erre válasz lehet a művészet oldaláról az environment, de a mediális valóság adott körülményei között a nem művészetismerő átlagfelhasználó is kialakíthat reflexszerűen különféle stratégiákat a megingott valóságpercepció és következménye, a már érintett identitásvesztés helyreállítására.

Nem véletlen tehát, hogy ilyen helyzetben a virtuális hálózatokban kommunikáló egyének kénytelenek különböző kompenzációs stratégiákat kialakítani az identitásvesztéssel szemben, melyek egyben a virtuális környezet dematerializált jellegének ellensúlyozásai is. A cyberspace-ben fontossá válik képpel, vagy ha erre nincs lehetőség, legalább szövegesen utalni a testre. Az identitásvesztés értelemszerűen szükségessé teszi a környezettel szembeni folyamatos visszacsatolási mechanizmusokat, melyeket G. H. Mead szimbolikus interakcionizmusa, illetve A. Giddens ír le; utóbbi szerint a mai identitások egy folyamatos reflexív, biográfiai folyamatban konstituálódnak. A tradicionális értékek és intézmények válsága miatt az identitásépítés egyéb forrásokból történik, elsősorban a médiából, ami viszont a médiatáj sokfélesége, a multikulturalizmus miatt paradox módon ismét a fragmentációt erősíti tartalmi értelemben, bár célja az egyén részéről a másokkal szembeni erős differenciálás, ahogy azt S. Hall leírta. A kompenzációs folyamatok közé tartozik a testhez kapcsolódó, fix téridő-viszonylatok által meghatározott, egyszeri, véletlenszerű pozíciók, a végesség, vagyis a történetileg szervesen kialakult és folyton változó lokalitás felértékelődése is.

AZ INTERAKTIVITÁS FOGYASZTÁSA A KÉSŐ MODERNITÁSBAN

A digitális tér dematerializált jellegéből fakadó kompenzációs kényszereket már érintettük, és a kérdéskört most a multimédiás termékek fogyasztásának összefüggésében vizsgáljuk meg, mely az áramlások terében (Castells, 2004) történik. A dematerializált jelleg a szaglási, ízlelési, de elsősorban a kinezetikus és tapintási érzékletek kiesését jelenti a médiakommunikációban. A kompenzáció lehetséges formái közül a testi jellemzőkre utalást érintettük, ami az interneten zajló személyközi kommunikáció egyik legfőbb jellegzetessége. Az interaktív termékek fogyasztása tekintetében azonban tágabb értelemben a dematerializáltság ellensúlyozásának tekinthetők mindazok a vizuális megoldások, amelyek meghatározott hagyományos kulturális mintákra utalnak, a virtuális teret mintegy lehorgonyozzák a közös kulturális ismeretekben, és ezáltal a megfoghatatlan, immateriális kibertérben való felhasználói eligazodást segítik.

A virtuális terek dematerializált jellegének kompenzációs stratégiái

Ilyen jelenség a reklámokban például történelmi eseményekre, ismert személyiségekre, nevezetességekre, tudományos eredményekre, művészeti alkotásokra stb. való utalás, illetve a számítógépes kommunikációban a különféle kulturális jelentéssel rendelkező desktopikonok alkalmazása (pl. a levelezőprogram ikonja boríték, a tömörítőprogramé prégép stb.). De idetartozik az a megoldás is, amikor a számítógépes vagy internetes játékok (például MUD – Multiple-User Dungeon, többfelhasználós szerepjáték) interaktív komponenseit emblematikus, az ikonografikus kódoltság miatt kulturálisan könnyen felismerhető kontextusba (középkori kastély, múzeum, labirintus, barlang, nagyváros stb.) helyezik, ami végeredményben a vizuális retorika egyik eszköze (tartalmi hiperrealitás). Az interaktív játékkomponensek a komputer technológia műszavával élve kisebb felbontású live-renderinget (valós idejű képgenerálás) alkalmaznak, és ez nemcsak a hardverkapacitás korlátjainak tudható be, hanem annak is, hogy az erős kulturális lehorgonyozottság miatt kisebb hangsúly esik a kép esztétikai kialakítására.

A dematerializációval szembeállított másik kompenzációs stratégia az ún. esztétikai-illúzió-keltés. A termékszematikából ismert jelenséget tömören úgy definiálhatjuk, mint arra irányuló igényt, hogy a terméket (legyen az kép vagy fizikai objektum) az alkotók olyan formai, vizuális jellegzetességekkel lássák el, amelyek már ránézésre (tehát a konkrét használatot megelőzően) olyan funkcionális jellegzetességeket sugallnak, amivel a termék valójában rendelkezik. Az autó akkor adja el jól magát, ha nemcsak gyors és kényelmes, hanem annak is látszik. A komputerjátékot több kedvünk van használni, ha az interaktív-akciós komponensek mellett minél érdekesebb, izgalmasabb, de főképp látványosabb, a játék szüzséjéhez kapcsolódó filmbetétek szerepelnek. Az illúziókeltést pedig a kép esztétikai feljavításával lehet elérni (formai hiperrealitás). Ez a termékek oldaláról az igen fotogén műanyagok alkalmazását, míg a vizuális megjelenítés oldaláról főleg a tonális és a színkód digitális manipulálását jelenti a minél teljesebb szinesztetikus hatás elérése érdekében. A kép esztétikai feljavításának legfőbb terepe a reklám és a számítógépes-internetes játékok nem interaktív, nagy felbontású pre-rendering (előre, nem valós időben történő képgenerálás) segítségével kreált filmbetétei. És ami a leglényegesebb: ta-

lán paradoxonnak tűnik, de a technikai képeknek mind a kultúrában történő lehorgonyozása, mind esztétikai feljavítása tovább erősíti a médiaegyenlet által leírt, a képet a referenciával azonosító hiedelmet.

A tárgyak és vizuális reprezentációik értelmezésének átalakulása

Ennek a megállapításnak a jelentősége igazából a tárgyak (illetve a technikailag sokszorosított képek) köznapi értelmezési folyamataiban érhető tetten. Mivel a médiaegyenlet miatt a tárgy képi reprezentációját valóságként éljük meg, a fizikai tárgy és képe közötti határvonal elmosódik, így – az alkotó szándékától függetlenül – a képekhez kapcsolt jelentéseket dekódoljuk akkor is, amikor a fizikai tárggyal kerülünk szembe. A tárgyak jelentése a modernitásban a lokalitáshoz kötődött, tárgy és szociokulturális kontextusa elválaszthatatlan egységet alkotott. A posztmodern információs társadalmában a tárgyak kontextusa globálissá vált, mivel képi reprezentációik által bekerültek először a tömegmédiába, majd az áramlások terébe. A tárgyak eredeti szociokulturális kontextusa tehát leválik – ezt nevezük kiágyazódásnak. A vizuális (valósnak megélt), dematerializálódott tárgyreprezentációk eredeti kontextusukból kiszakítva „repkednek” a globális kibertérben, így könnyű hozzájuk új kontextust, új jelentéseket kapcsolni. Pontosan ezt teszi a marketing, amikor a tárgyhoz/termékhez a fogyasztói kultúra értékeit társítja.

A globális egyben multikulturális is: a marketing által a tömegmédiában és az áramlások terében cirkuláltatott különböző kultúrákból származó formai elemek szintén termékké válva mintává, magasabb szerveződési fokon pedig ún. életstílusmintává válnak, ami aztán visszahat az anyagi kultúrára is. A posztmodern eklekticizmus jegyében így honosodhatott meg mai nagyvárosi környezetben például a mediterrán vagy keleti életstílusminta, vagy élheti másodvirágzását a Bauhaus, csak éppen nem eredeti lokális tartalmával, hanem divatként, e kiüresített tartalmat az antikantiánus, vebleni értelemben vett fogyasztói kultúra értékrendjével feltöltve. A fogyasztói kultúra nem véletlenül támaszkodik az antikantiánus esztétikára: populáris jelleg, relatíve alacsony kulturális tőke, naturalisztikus reprezentáció jellemzi, nem a jelenségek (képek, tárgyak, események) értelmezését, hanem fő célként ezek élvezetét, végső fokon eredeti értelmüktől függetlenülített fogyasztását helyezi előtérbe. Ezért is nevezik sokan a posztmodern fogyasztói társadalmat élménytársadalomnak. Nézetünk szerint a pictorial turn és a kibontakozó haptic turn nyomán megváltozóban lévő percepció mintáink így hozhatók összefüggésbe az új kapitalizmus embertípusával, kommunikációs és fogyasztási mintáival, a késő modernitás ethoszával.

IRODALOM

- Benjamin, W. (1969): A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In *Kommentár és prófécia*. Gondolat.
- Broadbent, D. (1958): *Perception and Communication*. New York.
- Castells, M. (2004): *The Information Age: Economy, Society and Culture*. I–III. Blackwell.
- Christou, C. G. – Bulthoff, H. H. (1999): View dependence in scene recognition after active learning. *Memory & Cognition*, 27, 6, 996–1007.
- Dennett, D. C. (1991): *Consciousness Explained*. Boston, MA, Little, Brown & Co.

- Eco, U. (1998): *Faith in fakes: travels in hyperreality*. London, Vintage Books.
- Eco, U. (1972): Introduction to a semiotics of iconic signs. *VS*, 2/1972, 5. o.
- Eifert Anna (1997): A kép az eltűnés esztétikájában. In Bacsó B. (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárát.
- Flusser, V. (1990): *A fotográfia filozófiája*. Tartóshullám–Belvedere–ELTE BTK.
- Gibson, J. J. (1950): *The perception of the visual world*. Boston, Houghton Mifflin.
- Gibson, J. J. (1962): Observations on active touch. *Psychological Review*, 69, 1, 477–491.
- Gibson, J. J. (1973): *Die Sinne und der Prozess der Wahrnehmung*. London, Houghton Mifflin.
- Gibson, J. J. (1979): *The Ecological Approach to Visual Perception*. Hillsdale, NJ, Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Giddens, A. (2001): *Modernity and self-identity: self and society in the late modern age*. Cambridge, Polity Press.
- Gregory, R. L. (1966/1997): *The Intelligent Eye: The Psychology of Seeing*. 5. edition. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Griffin, E. (2003): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat.
- Held, R. (1965): Plasticity in sensory-motor systems. *Scientific American*, 213, 5, 84–94.
- Held, R. – Hein, A. (1963): Movement-produced stimulation in the development of visually guided behaviour. *Journal of Comparative & Physiological Psychology*, 56 (5), 872–876.
- Husserl, E. (1997): Fantázia, képtudat, emlékezet. In Bacsó B. (szerk.): *Kép, fenomén, valóság*. Kijárát, 1997.
- James, K. H. – Humphrey, G. K. – Goodale, M. A. (2001): Manipulating and Recognizing Virtual Objects: Where the Action Is. *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 55, 2, 113–122.
- Manovich, L.: Archæologie des Computerschirms. In *Kunstforum*. Nr. 199, 132. o.
- McLuhan, M. – Powers, B. R. (1989): *The Global Village. Transformations in world life and media in the 21st century*. Oxford University Press.
- McMahan, A. (2003): Immersion, Engagement, and Presence: A Method for Analyzing 3D Video Games. In Wolf, M. J. P. – Perron, B. (eds.): *The Video Game Theory Reader*. Routledge.
- Merleau-Ponty, M. (1962): *Phenomenology of perception*. London, UK, Routledge & Kegan Paul.
- Metz, C. (1974): *Film language*. Oxford University Press.
- Motluk, A. (2005): Gaming Fanatics Show Hallmarks of Drug Addiction. *NewScientist*, 2005. dec. 16. <http://www.newscientist.com/article.ns?id=dn8327>
- Murray, J. (1997): *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace*. Cambridge, MA, The MIT Press, 98–99.
- Neisser, U. (1976): *Cognition and reality: Principles and implications of cognitive psychology*. W. H. Freeman & Company.
- Noë, A. (2002): Is the Visual World a Grand Illusion? *Journal of Consciousness Studies*, 9, No. 5–6, 1–12.
- Piaget, J. (1953): *The origins of intelligence in the child*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Sennett, R. (1999): *The Corrosion of Character: the personal consequences of work in the new capitalism*. London, W. W. Norton.
- Simmel, J. (1995): Das Prinzip Vertigo. Sechster Sinn und Neue Medien. In *Sehsucht*. Göttingen.
- Simons, D. J. – Chabris, C. F. (1999): Gorillas in our midst: sustained inattention blindness for dynamic events. *Perception*, 28 (9), 1059–1074.
- Simons, D. J. – Levin, D. T. (1997): Change blindness. *Trends in Cognitive Sciences*, 1 (7), 261–267.
- Tong, F. H. – Marlin, S. G. – Frost, B. J. (1995): *Cognition map formation in a three-dimensional visual virtual world*. Poster presented at the IRIS/PREARN Workshop, Vancouver, BC.
- Varela, F. J. – Thompson, E. – Rosch, E. (1991): *The Embodied Mind*. Cambridge, MA, MIT Press.
- Virilio, P. (1992): *Az eltűnés esztétikája*. Balassi Kiadó, Budapest Art Expo Alapítvány.
- Wexler, M. – Kosslyn, S. M. – Berthoz, A. (1998): Motor processes in mental rotation. *Cognition*, 68, 77–94.

Kováts Ildikó

INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM, EMBERI TÉNYEZŐ, CIVIL TÁRSADALOM, MÉDIA

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI DIGITÁLIS MŰSORSZÓRÁS
ELŐREJELZÉSÉHEZ

Bevezető

A digitális műsorszórás magyarországi hatásának előrejelzése több pillérrre kell, hogy épüljön. Mindenekelőtt az információs társadalom szélesebb kontextusát kell szemügyre vennünk. A digitális infokommunikációs eszközök konvergenciája miatt ugyanis a digitális műsorszórás esetében is alapvető meghatározó tényezők az

- információs-kommunikációs környezet alakulása,
- a társadalom viszonya ezekhez az eszközökhöz, valamint
- működésük, hatásmechanizmusuk konceptualizálásának jellemzői.

A második pillér a kultúra és médiakultúra, ezen belül az audiovizuális kultúra értelmezése, melyen belül a digitális műsorszórás helyét kell meghatározni.

A harmadik pillér a digitális műsorszórás és a közérdek viszonyának feltérképezése, elsősorban az állami szerepvállalás és a közszolgálat kontextusában.

A negyedik pillér a magyar digitális műsorszórás közvetlen külső meghatározóinak azonosítása – különös tekintettel az európai uniós környezetre, valamint a magyar információs társadalmi és kulturális stratégiák céljaira.

Az ötödik pillér magának a magyar médiaágazatnak, médiapiacnak, mediaszférának a jelenlegi állapota és önfejlődése, ami szoros kapcsolatban van azzal, hogy milyen jövőt gondolhatunk el a magyar digitális műsorszórásnak, és milyen kulturális következményekkel számolhatunk.

Az adott tanulmányban nem foglalkozunk minden pillérrrel, alapvetően az információs társadalom és a média kapcsolatának vizsgálatára vállalkozunk.

Magyarországon egy alapvetően új információs-kommunikációs szolgáltatás beindításáról van szó, ezért természetes módon a digitális műsorszórásban élenjáró országok tapasztalataiból kell, hogy építkezzünk, nem annyira az analógiák keresése, hanem modellszerepük miatt, valamint a legjobb tapasztalatok hasznosítása érdekében. Mivel az új

szolgáltatás bevezetésénél nem indulhatunk ki a konkrét igények felméréséből, a folyamatok trendjének felvázolásánál, lefolyásának szimulációjánál a külső tapasztalatoknak meghatározó szerepük van.

AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM ÉS AZ EMBERI TÉNYEZŐ ELŐTÉRBE KERÜLÉSE AZ AMERIKAI INFORMÁCIÓSTÁRSADALOM-MODELLBEN

A 90-es évek elején az *információstársadalom-politikák* első hulláma az USA-ból indult, technikai-gazdasági indíttatású volt, és az információs infrastruktúra kiépítését, az információs technológia hasznosítását, széles körű elterjesztését tűzte ki célul, mint ami a társadalom gazdasági hatékonyságát önmagában növelni képes, és a versenyképesség fő feltétele. Az információs technikákat absztrakt módon kezelték, szinte kibernetikai értelemben. *A számítógép és az internet szimbolizálta ezt a közelítést, valamint a high-tech, az információs szupersztráda fogalma.* Az emberi tényező legfeljebb a folyamatok, a szervezés, a munkaerő dimenziókban jelent meg, mint azok az emberek, akik gazdasági tevékenységük során használják és felhasználják ezeket az eszközöket, és alkalmazkodnak hozzájuk. Az első jelentősebb változás is ebben a közelítésben, azaz a munkaerő dimenziójában jelentkezett abban a formában, hogy *milyen képességeket, milyen kompetenciákat kíván meg az újfajta, információs társadalmi rend:* mit kellene oktatni az iskolákban. A másik jellemzője ennek a közelítésnek, hogy – már csak az amerikai társadalom individualizáltságával összefüggésben is – az egyéni, *individuális médiumnak tekintett internettel* kapcsolta össze az információs társadalom infrastruktúrájának fogalmát.

Minden társadalmi-gazdasági rendszer bizonyos típusú emberi képességeket igényel és kultivál, bizonyos viselkedésformákat támogat, az ezekkel rendelkező emberek sikeresebbek. Ezeket a képességeket, viselkedésformákat a formális és informális szocializáció során sajátítják el a társadalom tagjai. A tradicionális társadalomból a modern társadalomba való átlépés feltételei között említhetők, például a kellő számú nyitott, változásra hajlandó, rugalmas személyiség léte, akik írni-olvasni tudnak, és akik ugyanakkor bizonyos mértékben azonos tudásúak, kultúráltságúak, így viszonylag könnyen mobilizálhatók, és helyettesíthetik egymást a tömegtermelés társadalmi rendszerében. Mindez szükségképpen bizonyos fokú (politikai) egyenlőséget is jelentett, egyetemessé váló választójogot a tömegdemokrácia részeként. Ezeket a jellemzőket és értékeket támogatta az általános és kötelező iskola, a nyomtatott sajtó, később a rádió, majd a televíziós műsorszórás. A tradicionális társadalmakból a modern társadalmakba való átmenet feltételei között említhető az írni-olvasni tudás viszonylag magas aránya, a nyomtatott sajtó, a rádió-, majd a televízió-készülékekkel való ellátottság.

Az információs társadalom kialakulásával és fenntarthatóságával kapcsolatos elméletek és politikák kidolgozása során szintén megfogalmazódtak bizonyos, a társadalom tagjaitól elvárható képesség, kompetenciák. Ezek elsősorban a következő tényezőkkel kapcsolatosak.

1. Az információs társadalmat az információk, ismeretek tárolására, feldolgozására, továbbítására, új ismeretek létrehozására szolgáló elektronikus infokommuniká-

ciós eszközök használata jellemzi, valamint információs telítettség, túlterheltség, ami megváltoztatja az emberek információhoz, tudáshoz való viszonyát, kritikai gondolkodást, szelektív memóriát és egyéni szinten is információmenedzsmentet igényel.

2. A korszak másik jellemzője a felgyorsult, állandóan változó környezet, mely az emberek számára állandóan újdonságokat, kihívásokat, lehetőségeket, de kockázatokat, veszélyeket is jelent, ami egyrészt állandóan változtatja az emberek információs igényeit, folyamatos és állandó alkalmazkodást, adaptálódást, élethosszig tartó tanulást, ismeretek halmaza helyett tanulási készségek kifejlesztését igényli, valamint a társadalom tagjai állandó öndefiniálását, újradefiniálását, mintegy képbe és helyzetbe hozását.
3. A *tömegesen terjedő infokommunikációs eszközök a kommunikáció jellegét is megváltoztatják*, legyen az ember-gép, ember-ember, ember-intézmény, ember-kollektíva kommunikáció: sok újjal, ismeretlennel való kapcsolatba lépést jelent, más kultúrákból származó személyekkel, csoportokkal való kommunikációt, ami az információk jelentésadásának folyamatát befolyásolja, félreértési, illetve konfliktuslehetőségeket jelent, de kreatív, innovatív közelítésekkel való megismerkedés lehetőségét is, és hatással van a társadalom szerveződésére, kooperációs lehetőségeire.

Az írni-olvasni tudás, mint a modern társadalomban való részvétel feltétele, már eredeti formájában is inkább metafora volt – jelentette ugyanis bizonyos absztrakt gondolkozási, információkeresési készségek meglétét, valamint az adott kultúrában elvárható általános ismereteket is, melyek az írott-olvasott szövegek megértését, alkalmazni tudását lehetővé tették. Az információs társadalomban elvárható ismereteket, készségeket is a különböző „literacy”-metaforákban fogalmazták meg. Ezek azok az általánosan elvárható ismeretek, készségek, melyek lehetővé teszik, hogy az egyének tevékenyen részt vegyenek a társadalom életében – *minimális esetben túlélési lehetőséget, fejlettebb formában önérvényesítést, az önmegvalósítás lehetőségét, a sikeresség feltételét jelentik*. A 21. században szükséges, legtöbbet emlegetett, új készségek és képességek a következők: információs literacy, digitális literacy, médialiteracy, vizuális literacy, multikulturális literacy, civil vagy állampolgári literacy.

Mint látható, a szükségesnek tartott készségek és kompetenciák köre meghaladja a munkavégzéshez közvetlenül szükségeseket, ami arra utal, hogy nem húzható világos határvonal a produktív és a nem produktív tevékenységek és a hozzájuk kapcsolódó készségek közé. Még világosabban kitűnik ez azon készségek és képességek készletéből, melyeket az amerikai *információs társadalom tagjaitól a munkaerőpiacon elvárnak, és melyeket az oktatás számára irányadónak tartanak a munkaügyi szakértők*.

- *Bizonyos alapkészségek*: tudjon írni, olvasni, számolni, beszélni, figyelni, hallgatni.
- *Gondolkozási készségek*: tudjon kreatívan gondolkozni, döntéseket hozni, problémákat megoldani, gondolkozva lásson, tudjon tanulni és értelmezni a dolgokat.
- *Személyes tulajdonságok*: személyes felelősség, önértékelés, szociabilitás, önmenedzselés képessége, integritás.
- A *hatékony dolgozók* produktív módon tudják használni az erőforrásokat – időt, pénzt, anyagokat, tért, személyzetet.

- Jó személyközi kapcsolati készségekkel rendelkeznek, tudnak teamben dolgozni, tanítani másokat, kiszolgálni a klienseket, vezetni, tárgyalni, és jól együttműködni különböző kulturális háttérű emberekkel.
- *Információs téren* tudnak adatokat szerezni és értékelni, adattárakat szervezni és fenntartani, interpretálni és kommunikálni, számítógépet használni információfeldolgozásra.
- A rendszerekkel kapcsolatban értik a társadalmi, szervezeti és technológiai rendszerek működését, tudják monitorozni és korrigálni azokat, tudnak létrehozni és tökéletesíteni rendszereket.
- A technikát illetően képesek kiválasztani a feladathoz megfelelő felszereléseket és eszközöket, alkalmazni a technológiát speciális feladatokra, működtetni és fenntartani bonyolult technológiákat.

A listában felsorolt képességeket azonban nem lehet egyszer s mindenkorra az ifjúkorhoz kapcsolódó formális oktatási rendszerben elsajátítani. Az élethosszig tartó tanulást sem úgy kell elgondolni, hogy iskolapadokban, illetve kizárólag formális felnőttképzési kurzusokon vesznek részt a társadalom tagjai. Az állandóan változó és fejlődő információs társadalmaknak olyan általános inspiráló infokommunikációs környezetet kell biztosítaniuk a társadalom tagjai számára, melyben ezek a képességek és kompetenciák a mindennapi élet során, annak különböző színterein újratermelődnek, újból és újból megerősítést nyernek.

Ennek a folyamatnak a sajátosságát továbbá az adja, hogy egyrészt az információs és kommunikációs eszközök konvergenciája miatt nem lehet élesen elválasztani a munkára, tanulásra, informálódásra és szórakozásra használt eszközöket, másrészt a munkaidő és szabadidő, valamint a továbbképzésre fordított idő sem válik el élesen egymástól. Úgy tűnik, az amerikai szakértők szerint az információs társadalmi rendszer rugalmasságát leginkább az adja, hogy az egyének határozhatják meg, hogy egy adott helyen hogyan, milyen módon reagálnak a változó környezet kihívásaira. És, nem utolsósorban, a szabad választás lehetősége ugyanakkor az életminőségnek is pozitív tényezője.

AZ EURÓPAI INFORMÁCIÓTÁRSADALOM-MODELL SAJÁTOSÁGAI – INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM, CIVIL TÁRSADALOM ÉS MÉDIA

Az 1994-ben megjelent *Bangemann Report* amerikai stílusú, neoliberális képét változta fel az európai információs társadalomnak mint követelménynek – elsősorban a globális versenyképesség fenntartásának igényével. A későbbi dokumentumokban azonban már fokozatosan kirajzolódik az ún. *európai információs modell*. A – különösen az USA-val és Japánnal szembeni – versenyképesség igénye mellé felsorakozik az európai identitás, a kulturális fejlődés, a sokszínűség és pluralizmus eszméje, a társadalmi kohézió igénye, a kiskorúak és fogyasztók védelme egy versenyképes, tudásbázisú gazdaságban. A fenntartható versenyképesség és gazdasági növekedés mellett a fenntartható közösségek fogalma is megjelenik célként.

Igényként fogalmazódik meg, hogy az információs technológiának, az információs társadalomnak az emberek összességét, az emberek közösségeit és kapcsolatrendszerét,

„hálózatait” kell szolgálnia. Továbbá csak akkor lehet arra számítani, hogy az emberek támogatják az információs társadalmat, ha megértik a folyamatokat, bevonják őket a döntésekbe, figyelemmel vannak igényeikre, és hasznuk is van belőle. Az információs társadalom absztrakt fogalmát meg kell tölteni tartalommal. Az információs technikáknak, eszközöknek társadalmi jövővíziót kell szolgálniuk – legáltalánosabban ez az aktív, tudatos és részvételen alapuló, befogadó társadalom. Politikai téren a transzparencia, a pluralizmus és demokrácia fenntartása a cél. A növekvő információs társadalom hajtómotorja a közszolgálat, amelynek az infrastruktúra felől a tartalomszolgáltatás felé kell elmozdulnia.

Az amerikai és európai társadalmat és kultúrát összevetve Rifkin J. amerikai szerző *European dream* című, sok vitát kavaráó könyvében azt írja, hogy *Európa a közösségi kapcsolatokat hangsúlyozza az egyéni autonómiával szemben, a kulturális sokszínűséget az asszimilációval szemben, az életminőséget a gazdagságfelhalmozással szemben, a fenntartható fejlődést a korlátlan anyagi növekedéssel szemben, az elmélyült játékot a robotlással szemben, és az egyetemes emberi jogokat.* Az európaiak kevésbé mobilak földrajzilag, és sok időt töltenek a nemzeti nyelvek, a magaskultúra, a helyi konyhák és sajátos politikai kultúrák fenntartására, a szabadságot a közösségekhez való tartozásban, nem pedig a hozzájuk tartozó anyagi dolgokban definiálják, időt szakítanak a kultúrálódásra – többre becsülik a szabadidőt és a pihenést, mint az amerikaiak.

A versenyképesség kontextusában az amerikai és európai audiovizuális kereskedelem szélsőséges kiegyensúlyozatlansága hozzásegítette az európaiakat annak belátásához, hogy az audiovizuális szektor az információs társadalom jelentős alkotórésze, és az infokommunikációs technikának jelentős szerepe van az európai kultúra fenntartásában és fejlesztésében. Az audiovizuális szektor nagy kereskedelmi érdekekhez kapcsolódik, és felveti a kulturális sokszínűség és társadalmi felelősség kérdéseit. Felismerték az audiovizuális szektor szerepét a közös európai identitás kialakításában is. Az információs társadalomban a versenyképesség fontos tényezője az audiovizuális szektor. Ha versenyképességét nem erősítik, nem tudja kreatív potenciálját kifejteni. Az új technikák korai adaptálása az európai kulturális, művészi és tudományos források megőrzését és az ezekhez való hozzáférést támogatja. A kulturális sokszínűség európai alapérték, de az egységességért át kell hidalni olyan akadályokat, mint a nyelvek, sokféle szabvány, kulturális különbség. A nyelvtanulás támogatása, de különösen a különböző tartalmak (információk) digitalizálása is e célokat szolgálják.

2003-as, majd 2005-ös Információs Társadalom Világtalálkozón a civil társadalom résztvevői hangsúlyozták, hogy a média kihagyása az információs társadalom fogalomköréből az ezen a téren kialakult globális egyenlőtlenségeket hivatott leplezni, valamint eltekint attól a ténytől, hogy a kevésbé fejlett országok információ-háztartásában jelentős a hagyományos média szerepe.

Az európai információs társadalom eszméjének kidolgozásában legtovább talán a finnek mentek információstársadalom-politikájukban. A finn Információs Társadalom Tanács 2005-ös beszámolójában *kulturális és információs társadalomról* írnak. Az infokommunikáció terén elért (látványos) eredményeket az *egyre kompetensebb, tanuló és multikulturális társadalom víziójának* kontextusában értékelik, melyet a polgárok képességeinek és készségeinek fejlődése jellemez egy dinamikus civil társadalomban. Az információs társadalmat mint dinamikus civil társadalmat definiálják, mely az egyénekre, újfajta készségek és technológiák aktív kihasználására egyaránt alapoz. Hangsúlyozzák, hogy az újfajta társadalmi környezet az egyénektől mint az információs társadalom aktoraitól, különböző közösségek tagjaitól is különböző készségeket, kompetenciákat követel. Az információs és

kommunikációs technológiák használata hét lényeges területen vizsgálható: a *többiekkel (másokkal) való kapcsolat, az információkeresés, a tömegkommunikáció, a médiakultúra, automatikus információs és feldolgozórendszerek*. Mindezekhez motivációk, kompetenciák és releváns technikai kapcsolatok kötődnek. Hangsúlyozzák, hogy az információs társadalom és tagjainak percipiálása alapvetően *intellektuális jellegű*. Ugyanakkor felhívják a figyelmet arra is, hogy *az egyén viszonya társas környezetéhez, közösségéhez érzelmi jellegű, valamint akarati is*.

INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM, DIGITÁLIS KULTÚRA, MÉDIAKULTÚRA

Az információs társadalom és a kultúra kapcsolata különféleképpen konceptualizálható, attól függően, hogy hogyan definiáljuk a kultúrát. A legjellemzőbb közelítések a következők.

1. Az információs társadalom egy újfajta kultúrát hoz létre, ami a társadalom hagyományos (jobb, mert résztvevőbb, közvetlenebb, közösségibb, értékesebb) kultúrájával szemben áll, azt elnyomja. Ez a nézet a már korábban kialakult tömegkommunikációs és/vagy audiovizuális kultúra kritikájának hagyományait, fő gondolatait viszi tovább. E szerint a mediatizált kultúra eleve értéktelenebb, mert tömeges, szabványosított, passzivitáshoz vezet, leszűkíti a közvetlen emberi kapcsolatok játékterét, és a hagyományos, értékek és érdekek közösségére épülő szerves közösségek fejlődése, fennmaradása ellen hat.

Az ún. digitális kultúra víziója a passzivitás vádjának erejét az interaktivitás lehetőségével ugyan jelentősen csökkentti, de az individualizmus támogatása révén fokozottan a közösségek ellen hat. Ebben a kontextusban különös hangsúlyt kap a hagyományos kultúra mint nemzeti kultúra támogatásának kérdése. Meg kell jegyezni, hogy ebből a hagyományos kultúra-felfogásból többnyire a tudomány és a technika is kimarad, azok ún. egyetemleges racionalitásának és értéksemlegességének vagy implicit értéköttségének („amerikanizálás”) negatív felhangja miatt. Ez a közelítés érthetően gyakori a nemzeti kormányzatok kulturális részlegeinek koncepcióiban, különösen a fejletlenebb országokban, ahol az új kultúra ágensei még nem eléggé erősek, a hagyományos kulturális intézmények viszont védik pozícióikat. *E közelítés defenzív, a hagyományos kultúra értékeinek védelmét tűzi ki célul, akár az új kultúra ellenében is*. Ebben a kontextusban még a hagyományos, általános igényeket kielégítő, tömeges, heterogén nemzeti közönséghez szóló műsorszórás is pozitívként értékelődik (kiemelve a hagyományos, európai közszolgáltatókat), mint ami a társadalmi vagy nemzeti kohéziót erősíti, míg a közönség fragmentálódását eredményező, a választás szabadságát nyújtó, sokcsatornás vagy individuális igényeket kielégítő új technikák a társadalmak, hagyományos közösségek és kultúrájuk felbomlása felé mutatnak.

2. Az információs társadalom a digitalizálás révén egy új kulturális korszakot hoz létre, melyben a hagyományos kultúra túlélését csak annak digitalizálása biztosítja. Mint ahogy annak idején az írásbeliség megszületése után a szóbeli kultúra jó része eltűnt, és csak az maradt fent, amit leírtak, most a digitalizált kultúrának van/lesz meghatározó szerepe a jelenlegi vagy hagyományos kultúra fennmaradásában. E koncepció szerint a digitális

kultúra mint meghódításra váró szűzföld terül el lábunk alatt, melyben át lehet rendezni a kulturális hatalmi viszonyokat, lehetőség van arra, hogy a jelenlegi kulturális pozícióknál előnyösebbet harcoljanak ki maguk számára a kulturális hatalmi aktorok és közösségek. E közelítés elébe megy a változásoknak, az új infokommunikációs eszközöket a hagyományos kultúra digitális transzformálására, revitalizálására kívánja felhasználni, esélyt adva ezzel nemcsak annak túlélésére, hanem pozíciói javítására is. A digitális archívumok, könyvtárak, digitális audiovizuális gyűjtemények létrehozása, illetve ezek támogatása és hozzáférhetővé tétele a példák erre a közelítésre.

3. Az információs társadalom és kultúra kapcsolata konceptualizálásának harmadik típusa a kultúrát mint a társadalom egészének létezmódját fogja fel. E szerint az információs társadalom gyökeresen új kultúrát jelent, igényel, eredményez, mert megváltoztatja a társadalom tagjainak önmagukhoz, egymáshoz, közösségeikhez és állandóan változó környezetükhöz való viszonyát, öndefiníálásuk, önkifejezésük és önérvényesítésük módját, a tudásszerzés formáit és eszközeit, a társadalom szerveződésének módját. Az új kultúra azonban nem egyértelműen, technológiailag determinált, nem sorsszerű, elkerülhetetlen, egyetlen utat jelent, hanem lehetőségek és veszélyek összességét, melyek megismerésével és felhasználásával, kihasználásával a társadalom befolyásolhatja jövőjét, ha tudja, merre akar menni. A digitális kultúra az információk mennyiségének ugrásszerű bővülésével, végtelen kombinálásának lehetőségével az intellektuális választás szabadságfokát növeli meg, de egyben a felelősségét és bizonytalanságát is. Az infokommunikációs rendszer digitalizálásának minden lépése ezen az úton visz tovább.

4. *A médiakultúra, digitális médiakultúra fogalomköre – magának a média fogalmának a változásával összefüggésben – változó.* A média általánosan elterjedt, eredeti jelentésében a hagyományos tömegkommunikációs eszközökre, a nyomtatott sajtóra, a rádiós és televíziós műsorszórásra, annak előállítási, terjesztési rendszerére, tartalmára, jellemzőire vonatkozott. A „klasszikus” médiakultúra is a hagyományos kultúrával szemben és a tömegtársadalom kontextusában fogalmazódott meg. A későbbiek során a hagyományos tömegmédiának a társadalmi-politikai-kulturális szférákra gyakorolt, kiterjedt transzformáló hatása eredményképpen már a mediatizált társadalom kultúrájának egészét is médiakultúrának nevezték.

A digitális infokommunikációs eszközök terjedése újabb változásokat hozott a média és médiakultúra értelmezésében. A komputerek és hálózataik, valamint a mobilkommunikációs eszközök elterjedése, tömegessé válása eredményképpen bővült az értelmezése a médiaeszközöknek, a segítségükkel mozgósított különféle tartalmaknak az előállítása, terjesztése, az eszközök használati módja is a médiakultúra része lett. Sőt, előfordul olyan megfogalmazás is, mely a digitalizálás után még nem sokat változott hagyományos műsorszórást mint tömegkommunikációs eszközöket azonosítja, és a médiakultúra elnevezést kizárólag az új infokommunikációs eszközöknek és azok használati módjának, formáinak, és a kapcsolódó új szolgáltatásoknak tartja fenn.

A digitalizálás az infokommunikációs eszközök és folyamatok konvergenciáját eredményezte, ami újabb konfúziót hozott a médiakultúra – *immár a digitális médiakultúra* – értelmezésében. Valóban nehéz, sőt lehetetlen elválasztani egymástól, kibogozni a különböző médiahatások kusza szövevényét, és olyan területet találni, amelyre nem hatottak, melyet nem transzformáltak át az új és átalakuló infokommunikációs eszközök. Ez utóbbiak zászlóshajójának, a korunkban domináns eszköznek vagy rendszernek az internetet tartjuk. Egészen a legutóbbi időkig, a digitális televíziós műsorszolgáltatás megjelenéséig a digitális mé-

diakultúra fogalma az internethez kötődött. Az internet azonban maga is nagyon változó médium, ami azt is mutatja, hogy mennyire váratlan fejlemények alakíthatják az infokommunikációs világot, melyeket nehéz előre jelezni. A szakértők az elmúlt időszak ilyen nem várt eseményei között tartják számon például a web megjelenését, az online keresőrendszerek kifejlődését, a peer-to-peer hálózatok kialakulását vagy a blogok feltűnését.

Az internet megjelenése szertesugárzó transzformációs hatással járt a társadalom egésze számára, de nem véletlen, hogy a legjelentősebb hatással magára a médiaszférára, a hírek szerzésére, a kiadókra (köztük a nyomtatott sajtóra is) volt. Például megerősítette a média, a szórakoztatás és a reklámozás, a kereskedelem kapcsolatait. Az amerikai szakértői felmérés szerint a különböző területeken a *hatás jelentősége* sorban a következőképpen becsülhető: oktatás, munkahelyek, egészségügy, politika és kormányzati munka, zene, film, dráma, művészetek, nemzetközi kapcsolatok, katonaság, családok, helyi és egyéb közösségek, vallás.

A másik, viszonylag új digitális kommunikációs eszköz a személyes mobilkommunikáció lehetőségét nyújtó mobiltelefon. Az eszköz tömeges elterjedése jelentős hatással jár a különböző új információs kommunikációs szolgáltatások lehetőségének kutatására. Nagymértékben kiterjesztheti az internet és a televíziós műsorszolgáltatás hatókörét is, ugyanakkor, mint új felhasználó, igényeivel ez utóbbiak tartalomszolgáltatását, fejlődési trendjét is befolyásolja. A digitális földfelszíni terjesztésű televíziós hálózat kiépítésénél például jelentős érv a mobilkommunikáció lehetőségének megteremtése.

Mivel a digitális műsorszolgáltatás sajátosságaival kapcsolatosan, a hagyományos műsorszolgáltatással összevetve, az új szolgáltatás nagyobb csatornabőségét, a szélesebb választékot és/vagy jobb képminőséget és az interaktivitás potenciálját emelik ki a fogyasztók vagy a nézőközönség számára, feltételezhetőleg a médiakultúra alakulására is ezekben a dimenziókban gyakorol hatást. A kábeltelevíziós és a műholdas televíziós műsorterjesztés digitalizálásának kiteljesítése, úgy tűnik, közvetlenül nem hoz elvi jellegű újdonságot a televíziós műsorszolgáltatásba – ugyanakkor a konvergáló és fluidan módosuló infokommunikációs környezet minden bizonnyal adaptációs igényű vagy kihívás jellegű változásokat indukálni fog ezen a területen is.

Potenciálisan jelentős változások következhetnek be viszont a földfelszíni terjesztésű digitális televíziós műsorszolgáltatás eredményeképpen a médiakultúrában – ennek jellege és mértéke azonban a digitális átállás konceptualizálásától, megvalósításától, a folyamatban érdekelt vagy érintettek viszonyától, reagálásának módjától is függ. A folyamat hatását egyelőre korlátozni látszik az a tény, hogy bár sok helyen már előrehaladtak az adóhálózati infrastruktúra kiépítésében, a ténylegesen új, innovatív jellegű szolgáltatások megjelenése, és ehhez kapcsolódva a szolgáltatás igénybevétele, a fogyasztói oldal reagálása lassú.

A DIGITÁLIS TELEVÍZIÓS MŰSORSZOLGÁLTATÁS BEVEZETÉSÉNEK VEZÉRMOTÍVUMAI: USA–EURÓPA

A televíziós műsorszolgáltatás digitális formájában immár visszavonhatatlanul a digitális technikára épülő, konvergáló infokommunikációs komplexum szerves részévé válik. A digitális műsorszórástól átjárás van a különböző újfajta szolgáltatások, újfajta médiumok, például az internet felé, de a digitalizálódó hagyományos médiák, így pl. a

nyomtatott sajtó felé is. A digitális televíziózás megteremti a digitális audiovizuális és multimédia-termékek és -szolgáltatások mindennapi tömeges fogyasztását, függetlenül azok eredeti forrásától. A digitalizálódás során maga a műsorszolgáltatás jellege és kontextusa is átalakul, vagy legalábbis megteremtődik ennek a lehetősége.

A szakértők elsősorban a párhuzamosan kínált tartalmak megsokszorozódását, az interaktivitás lehetőségét, a képminőség jelentős javulását és a spektrumgazdálkodási előnyöket emelik ki a digitális televíziózás hozta novumok között. *Kevesebb szó esik arról, hogy a televíziózás digitális formája ugyanakkor rugalmas átmenetet jelent a hagyományos, általános vagy csoportérdeklődésre számot tartó, analóg formájú és lineáris jellegű, viszonylag passzív használatú hagyományos műsorszolgáltatás és az információs társadalom gerincét képező, individuális használatú, interaktívna minősített, végtelen információs és szórakoztató kínálatot nyújtó internet között.* Különböző digitális eszközökkel, médiumokkal összekapcsolható, rendszerbe állítható, és így információfeldolgozási, -továbbítási, -tárolási kapacitása rugalmasan növelhető, alakítható.

A digitális terjesztésre való átállásnál minden országban jelentkezhet az ún. *kollektív akció probléma*, ami abból adódik, hogy a digitális terjesztésre való áttérés kétségkívül hosszú távú nemzeti érdek, de a résztvevők – sem a nézők, sem a műsorszórók, sem az elektronikai ipar – nem akarják megfizetni a rövid távon jelentkező költségeket, és senki nem akarja megtenni az első, döntő lépéseket.

A digitális televíziózás bevezetésének mint kormányzati projekteknek a vezérmotívumai különböznek, és az előbb felvázolt elvi lehetőségeknek csak töredéke jelenik meg ténylegesen, a konkrét kontextustól függően.

A digitális média bevezetésének kiindulópontja Japán volt, a HDTV (High Definition Television) projekt elindításával. Az Egyesült Államokat pedig a 90-es évek elején a japán HDTV-vel való versengés igénye vitte rá a digitalizálás útjára. A fogyasztóknak is a HDTV előnyeit kínálták fel – igaz, borsos áron. Az amerikai műsorszórók beleegyezését az analóg mellé kiosztott „ajándék spektrumokkal” nyerték el a döntéshozók. A HDTV középpontba helyezésének műsorpolitikai következményei is voltak, a digitalizálás gyakorlatilag HDTV-re készült műsorokat jelentett, a többi digitális megoldás, így az interaktivitás és/vagy több csatorna bevezetése háttérbe szorult. A fogyasztók nem voltak maradéktalanul boldogok, a bírósághoz fordultak, de eredmény nélkül. Különösen a kis helyi és közösségi rádióadók fennmaradása került veszélybe a digitális műsorszórás céljaira a nagy szolgáltatóknak kiosztott frekvenciák miatt.

A különböző civil társadalmi aktorok a nemzeti vagyon elpazarlásával, és a közérdek sérelmével vádolták a döntéshozókat a kereskedelmi műsorszóróknak ingyenesen kiosztott frekvenciák miatt. Aggályaik egy része be is igazolódott – az eredeti analóg szórásra felhasznált spektrumokat a megadott határidőig nem adta vissza a kereskedelmi műsorszolgáltatók 77%-a. 2005-ben az USA háztartásainak kevesebb mint fele (41%) volt képes digitális vételre, a leállítás megadott feltétele viszont 85%-os ellátottság volt. Világossá vált, hogy a nagy telekommunikációs cégek és a fogyasztók érdekei nem azonosak. Ha különböznek, a kormánynak a fogyasztót kellene védenie, de a fogyasztóknak jóval kisebb az érdekérvényesítő képességük.

Európában a nagyobb programkínálat volt a digitalizálás melletti fő érv a fogyasztókkal szemben, valamint megcsillantották *az interaktivitás és az új szolgáltatások bevezetésének lehetőségét, valamint jobb képminőséget ígértek.* Európai sajátosságként emlegetik a hordozható és mobil televíziózás bevezetésének lehetőségét; ez a lehetőség elsőként a nagy

szolgáltatók számára lehet vonzó, egyelőre kísérleti stádiumban van. A spektrumgazdálkodás mint hosszú távú nemzeti érdek elsősorban a kormányzat részére vonzó. Vannak szakértők, akik szerint a digitális média bevezetését Európában elsősorban politikai, kormányzati érdekek motiválták. A digitálismédia-projektek meghirdetésekor az európai audiovizuális műsorgyártás zöme, a kábeles terjesztés kb. fele, a műholdas terjesztés pedig szinte teljesen már digitális volt – esetleg a fogyasztói kapcsolatnál váltottak analógra. A digitális kábeles és műholdas terjesztést rá lehetett hagyni a piacra, a kormányzatoknak nem sok oka és lehetősége volt és van a közvetlen beavatkozásra.

A médiatájkép jelentősen meg fog változni a következő 10 évben: a digitalizáció miatt drámaian megnő a rádió- és tévécsatornák száma. A jelenlegi szabályozás és hozzáférés-korlátozás technikai érvei eltűnnek. A szerzői jog és a reklámok kérdése teljesen új perspektívában jelenik meg. A speciális európai értékek védelmének és támogatásának új módszereit kell kidolgozni.

A DIGITÁLIS FÖLDFELSZÍNI SUGÁRZÁSÚ TELEVÍZIO BEVEZETÉSÉNEK EURÓPAI TANULSÁGAI – A KÖZSZOLGÁLATI FUNKCIÓ ÉRTELMEZÉSE

Európában a digitális televíziózás bevezetésének két sajátossága van: egyrészt a közösségi, európai szintű egyeztetés és ütemezés, másrészt az, hogy döntő szerepe volt és van a folyamatban az államoknak, kormányzatoknak. Alapvető indokok az európai kötelezettségvállalások és európai érdekek mellett:

- a hosszú távú társadalmi érdek és az átállás tetemes költségei, melyek annál kisebb társadalmi veszteséget jelentenek, minél rövidebb az átállás ideje;
- a bevezetés kockázatát felvállaló nagy piaci szereplők létének hiánya, illetve a politikai-kulturális okokból bevezetett piackorlátozó intézkedések hatása;
- a digitális televíziós hálózat infrastruktúra jellege – mikor a folyamat terheit viselő résztvevők számára nem egyértelműen világos, ki milyen terheket visel, illetőleg milyen előnyöket húz az átállásból;
- az, hogy a folyamat sikeres véghezvitele több szereplő együttes és lehetőleg egyidejű cselekvését, és ebből következően koordinációt igényel (úgy tűnik, a piac nem igen biztosítja ezt a funkciót);
- végül a szélesebb társadalmi érdeket figyelmen kívül hagyó, vonakodó szereplők számára szabályozók, valamiféle szankciók vagy ösztönzők nyújtásának lehetősége szintén az állam kompetenciájába tartozik.

A digitális televíziós műsorterjesztés három platformon valósítható meg: műholdas, kábeles és földfelszíni sugárzási rendszeren keresztül. Sok mindentől függ, hogy milyen e három platform aránya egymáshoz az egyes országokon belül: így többek között a településszerkezettől és a domborzati viszonyoktól, valamint attól, hogy a digitalizálás meghirdetésekor milyen az ország médiarendszere, milyen a kábeles terjesztés vagy a műholdas műsorterjesztés hatóköre. Mindazonáltal egyébként azonos feltételek mellett az egyes platformok inkább vagy kevésbé megfelelőek bizonyos feladatok ellátására. A műholdas terjesztés nagy területek ellátására alkalmas, a kábel a helyi műsorszolgáltatás számára leg-

jobb médium, míg a földfelszíni sugárzás a regionális és nemzeti szintű műsorszolgáltatásra a legmegfelelőbb, amellet hogy mobil televíziózásra csak ez a platform alkalmas.

Az európai kormányzatok digitálismédia-projektjei döntően a földfelszíni sugárzású digitális televíziót részesítik előnyben: egyrészt pótlólagos bevételhez akarnak jutni a digitális átállás után felszabaduló frekvenciák koncesszióba adásából, másrészt – sokak szerint – jobban ellenőrizhetőnek vélik a földfelszíni sugárzású médiát, mint a kábeles vagy műholdas terjesztést. Van olyan szakértő, aki a digitális földfelszíni terjesztésű televíziózás támogatását az Egyesült Királyságban azzal a politikai okkal magyarázza, hogy a kulturális élet és a BBC vezetői tartottak a BSkyB digitális műholdas adásától, annak kívántak versenytársat találni, és a BBC pozícióját javítani. Szakértők szerint más európai országokban is a közszolgálati csatornák helyzetbe hozására kívánják felhasználni a digitális műsorgetjesztés kikényszerítését. Az elemzők más része a különböző terjesztési platformok közötti verseny erősödését tartja a digitális földfelszíni terjesztésű televízió bevezetése fő indokának és eredményének. Hivatkoznak nemzetvédelmi okokra is – állítólag egy esetleges katasztrófa esetén ez a terjesztési mód a legkevésbé sérülékeny.

Európai információs társadalmi szakértők és tanácsadók már 1996-ban hangsúlyozták, hogy az információs társadalomban a közszolgálati műsorszolgáltatók továbbra is fontos kulturális és demokratikus funkciókat töltenek be az egyes országokban, hogy közszolgálati missziójuk jelentős – beleértve az új technikák területén való aktív részvételt is. Véleményük szerint az információs társadalom alapvető eleme lesz (kell, hogy legyen), hogy az állampolgárok hozzáférjenek a társadalmuk egészét és a kisebbségi kultúrát is tükröző információs, kulturális, sport-, szórakozási programokhoz, mindenki számára megengedhető áron. Kimondták, hogy a misszió részét képező új szolgáltatásoknak éppúgy részesülniük kell a közfinanszírozási forrásokból, mint a tradicionális műsorszóróknak. A tartalmak pluralitását az új tartalomszolgáltatási formákban is biztosítani kell, és a *must carry* (továbbítási kötelezettség) szabálya kell, hogy biztosítsa, hogy a közszolgálati programok hozzáférjenek a terjesztő- és elosztórendszerekhez.

A szakértők az európai szintű szabályozásnál a következő alapelvek követését találták kívánatosnak: megőrizni és támogatni az európai, helyi és kisebbségi médiakezdeményezéseket; minden szinten támogatni a verseny lehetőségét, a pluralizmust, kiküszöbölni a monopóliumokat és ebbe a környezetbe beágyazni a közszolgálatot; támogatni a hálózaton folyó információk tulajdonjogát; biztosítani, hogy a fogyasztók releváns információkat kapjanak, és az új technikákat közösségépítésükben is tudják hasznosítani; lehetővé tenni a tartalomszolgáltatók fair és diszkriminációmentes hozzáférést az elosztó infrastruktúrához.

Az Európa Tanács egy 2002-es szakértői tanulmányában a digitális földfelszíni televíziós műsorszórás és a közszolgálatosság kapcsolatát illetően a szerzők hangsúlyozták, hogy az adott műsorszórás a legtöbb országban a legjobb eszköz ahhoz, hogy a digitális televíziózást minden otthonba elfogadható áron eljuttassa, és ezen a téren megakadályozza a digitális megosztottság kialakulását. Megkönnyíti a regionális és helyi televízió-műsorok elosztását; a nemzeti szabályozó intézmények kontrollálni tudják a műsorszolgáltatók tevékenységét, és azt, hogyan tesznek eleget közszolgálati kötelezettségeiknek. A digitális földfelszíni műsorszórás továbbá csökkenti a közszolgálati műsorok sugárzásának költségeit.

A közszolgálati műsorszolgáltatók jó része proaktívan reagált az infokommunikációs környezet megváltozására, a digitális technika kihívásaira. Az Európai (köz)Műsorszolgáltatók Szövetsége, az EBU egy tanulmányában arra kereste választ, hogy a közszolgáltató

műsorszolgáltatók mivel járulnak hozzá a lisszaboni (európai információs társadalom) stratégia megvalósulásához. A közszolgáltató műsorszolgáltatók nagy szerepet játszanak a sokszínű európai tartalom és általában az eredeti nemzeti és helyi tartalmak előállításában és terjesztésében, továbbá – mint a digitális átállás hajtómotorjai – a digitális szakadék áthidalásában. Közszolgálati feladataik ellátása során kulcsszerepük van olyan új szolgáltatók kialakításában, melyek egyetemlegesen hozzáférhetőek, az egyre inkább diverzifikálódó és fragmentált digitálismédia-környezetben megbízható kalauzul szolgálhatnak, és hozzájárulnak az európai állampolgárok sokszínű és változó igényeinek kielégítéséhez, valamint médiakompetenciájának kialakulásához. A tartalomterjesztésben a lineáris mellett egyre inkább a nem lineáris terjesztési módot is alkalmazzák, és összekapcsolódnak az internettel és a mobil, hordozható készülékekkel.

A angol média és távközlés-szabályozó hatóság, az Ofcom is szükségét érezte, hogy újradefiniálja a közszolgálati műsorszolgáltatást a digitális korszakra. Az Ofcom szerint a *közszolgálatot mint célt és szándékot, valamint műsorjellemzőt lehet definiálni*, nem pedig mint speciális műsorkategóriákat vagy egy speciális intézet termékét. A közszolgálati műsorszolgáltatás célja az emberek informálása, hogy jobban megértsék a világot; hogy ösztönözze érdeklődésüket és tudásukat különböző témák iránt, és így támogassa az informális tanulást; hogy tükrözze és erősítse a társadalom tagjainak kulturális identitását eredeti hazai, regionális és helyi tartalmakon keresztül; hogy összehozza a közönségszerepeket, hogy lehetőséget teremtsen közös élményekre; megismertesse a közönséget különböző kulturális és alternatív nézőpontokkal, más emberekkel és közösségekkel az ország határain kívül és belül. A közszolgálati műsoroknak a következő megkülönböztető jegyei kell, hogy legyenek: magas színvonalú, eredeti, új, lokális, innovatív, kihívó, reagálásra készített, bevonó, széles körben hozzáférhető. Érdemes ezeket a feladatokat, célokat összevetni a tanulmány elején bemutatott 21. századi kompetenciákkal. Ugyanakkor az Ofcom nem állítja azt, hogy ezeket a feladatokat csakis a hagyományos közszolgáltató műsorszolgáltatók teljesítik – a kereskedelmi adók is sok esetben megteszik ezt.

Az új digitális környezetben, a csatornabőség idején a közszolgálati feladatok ellátása pluralizálódhat, sőt a plurális közszolgáltatás jobban megfelel a kor kihívásainak. Ezért az Ofcom a BBC közszolgálati dominanciájának csökkentésére új szereplőt kíván életre hívni a médiapiac megbolygatásának céljával, a Közszolgálati Kiadót. A digitális átállás utáni időben az lenne a feladata, hogy megrendeljen és – különböző technikák alkalmazásával – a lehető legszélesebb körben terjesszen közszolgálati tartalmakat. Nem korlátozva a már meglévő csatornák és terjesztési módok fenntartásának terhével, kereshetné a közszolgálati feladatok teljesítésének új útjait széles sávú, kábeles, mobil és digitális földfelszíni eszközöket egyaránt felhasználva, és lehetőleg nem a fővárosban működve. (Az idea minden bizonnyal az EU technológiasemleges közszolgálati elvi modelljéhez kapcsolható.)

A hagyományos közszolgálati műsorszolgáltatás mellett már kirajzolódni látszik az információs közszolgálat egy teljesen új koncepciója is, mely az állam, a közszféra tájékoztatási kötelezettségéhez és a közinformációk nyilvánosságának követelményéhez kapcsolódik, de ezt nem a hagyományos médián keresztül, az újságírók közvetítésével kívánja teljesíteni, hanem közvetlen nyilvánosságra hozatallal. Az új infokommunikációs rendszerek lehetővé teszik, hogy az igazságszolgáltatással, védelemmel, oktatással, környezeti kérdésekkel, egészségüggyel és más társadalmi szolgáltatásokkal kapcsolatos információkat közelebb vigyék a polgárokhoz, és ezt hatékonyan és olcsón tegyék. Röviden: az e-kormányzásról van szó. Ugyanakkor ezeket az információs és adatbázisokat eredetileg nem a

nyilvánosság számára fejlesztették ki, ezért valós szolgáltatássá tételük és a hozzáférési rendszer kialakítása még további megfontolásokat igényelt. Bár az információszolgáltatás egy része felkerült az internetre, azokban az országokban, ahol az internet nem terjedt el széleskörűen a lakosság körében, a tájékoztatási kötelezettséget csak formálisan tekinthetjük teljesítettnek. A sokcsatornás digitális földfelszíni televízióműsor-sugárzó hálózat azonban alternatív megoldást kínálhat erre a problémára is. A televízió ugyanis szinte minden európai háztartásban ott van, és ha teljesülnek a kötelezettségvállalások, 2012-re a legtöbb európai uniós ország leállítja az analóg műsorsugárzást, és áttér a teljes digitális terjesztésre. (Itt jegyezzük meg, hogy az amerikai digitális televízió közfeladatai keresése és definiálása során felvetődött a helyi közigazgatás és önkormányzat, valamint a helyi kulturális-oktatási intézmények és a helyi médiák együttműködésével létrehozandó közös platformok kialakításának gondolata, de hangsúlyozták a nyilvánosság kezelésében szakember újságírók bevonásának szükségességét a folyamatba.)

A MAGYAR DIGITÁLIS ÁTÁLLÁS KONTEXTUSA

Magyar társadalmijövő-stratégiák és bennük a digitális média (hiánya)

A magyarországi digitális műsorszolgáltatás – különösen a digitális földfelszíni műsorszórás vagy műsorsugárzás – 2006 elején még mindig a kísérleti fázisban, illetve a szabályozási környezet megteremtésének szakaszában van. 2005 márciusában született ugyan egy kormányhatározat (1021/2005 III. 10.) a digitális átállásról – mely az EU-csatlakozás követelményeivel, a magyar információs társadalom stratégiája megvalósításával, valamint az információs társadalom szolgáltatásaihoz való hozzáférés biztosításának feladatával kötötte össze a digitális televízió „mint interaktív multimédiás eszköznek” az elterjedését. A szolgáltatások köre a kormányhatározatban a digitális televízió-műsorokra terjed ki – különös tekintettel a közszolgálatiakra. 2007-től minél gyorsabban, az ország egész területén be kívánták vezetni ezeket a szolgáltatásokat, hangsúlyozva, hogy az ingyenesen hozzáférhető csatornák minden bizonnyal jótékony hatással lennének a digitális készülékek terjedésére. Az analóg műsorok leállításának végső határidejeként 2012. december 31-ét határozták meg.

A kormányzat előzetesen ugyan csupán az érdekeltek tevékenységének összehangolására, a jogszabályi környezet megteremtésére vállalkozott, hozzátevé, hogy „esetleg további intézkedések” nincsenek kizárva, különös tekintettel az alacsony jövedelműekre és a hátrányos helyzetűekre. Annak ellenére, hogy a kormányzat látványosan nem kötelezte el magát a digitális átállás mellett, az európai tapasztalatok, valamint a rövid határidő és a magyar médiapiac helyzete valószínűsíti, hogy nagyobb kormányzati aktivitásra is szükség lesz – elsősorban a fogyasztók oldalán (akik egyben választópolgárok is), valamint a közszolgálati médiumokkal és a szélesebb közszolgálati feladatokkal összefüggően.

A kormányzati szerepvállalás lehetőségeinek felmérésére és behatárolására, a kormányzat szándékainak feltárására az utóbbi időben publikált számos stratégiai dokumentum alapján vállalkozhatunk. A különböző című országos fejlesztési koncepcióktól a magyar információs társadalom stratégiáig, a magyar kulturális stratégiától az információs társadalom kulturális ágazati stratégiáján és a nemzeti széles sávú stratégián keresztül az

NDA feladattervéig, a digitális műsorterjesztés és a digitális átállás átmeneti szabályaiig, valamint az új médiatörvény tervezetig terjed ezeknek a skálája. Jóllehet e stratégiák és szabálytervek nem jelentik azt, hogy ezek meg is valósulnak, de a szándékok és a szemlélet kirajzolódik belőlük.

A dokumentumokból, fejlesztési stratégiákból kitűnik, hogy kormányzati tényezők szerint a társadalom fejlődése és az információs társadalom kialakítása útjában álló *legfontosabb akadály a magyar társadalom kulturális és technikai újdonságok iránti fogadókészségének, a versenyképes tudásnak és műveltségnek a hiánya, az idegennyelv-tudás hiányával tetézve*. Igen gyengének találhatik a társadalmi kohézió, különös tekintettel a területi kohézióra, a társadalmi hálózatok létére, ami az új eszmék, innovációk terjedését, a rugalmas együttműködést, kooperációt megkönnyítené, és védőhálót nyújthatna a bizonytalan és kockázatokkal teli világban, és társadalmi tőkét is jelenthetne. Több értelemben is beszélhetünk a társadalom kettészakadásáról, kulturális és digitális szakadékról, megosztottságról, ami az esélyegyenlőségi célok megvalósulását is illuzórikussá teszi. A hagyományos kultúra és média, valamint a digitális eszközök viszonyának kezelését ellentmondás jelzi – egyrészt az új, digitális eszközöket a hagyományos kultúra színhelyeinek felélélnkítésére, revitalizálására használnák, valamint telecentrumok létrehozását tűzik ki célul a kistélepüléseken élők esélyegyenlőségének javítására. Másrészt a hagyományos kultúrával szemben az audiovizuális kultúra „nyomasztó” túlsúlyáról olvashatunk, arról, hogy a jövő nemzedékének kultúrájában túlnyomóak a technikai ismeretek, hogy a gyerekeket odavettük a globális (médiá)vállalkozóknak. E közelítés a számítógépet és az internetet pozitívumként kezeli, a hagyományos (audiovizuális) médiát pedig árnyalás és megkülönböztetés nélkül negatívumként.

A kultúránk sokszínűségét mint értéket említik, ugyanakkor sajátosságként kiemelik a magyar nyelv és a speciális nemzeti tudat létét. A magyarságtudat nem áll meg a határoknál, a kulturális örökség és a kulturális identitás fontos részét képezi a határon túli magyarság kultúrája, és jelentős felelősséget ró az anyaország társadalmára és vezetésére az egységes magyar kulturális identitás fenntartása és támogatása.

A digitális műsorszolgáltatással közvetlen kapcsolatba csak a 2005-ös hírközlési törvény módosítása és a médiatörvény-koncepció hozható, egyébként sehol, egyik jelentősebb dokumentumban sem fordul elő az említése. *A magyar információs társadalom stratégiája minősíthető csak témánk szempontjából relevánsnak és szemléletében korszerűnek azzal, hogy az emberre, a társadalom tagjaira és a tartalomra koncentrál*. Az információs társadalom definíciójaként is megállja a helyét az a megállapítás, hogy „akkor lesz információs társadalom, ha a társadalom mindennapjaiba beépül az információ, és a társadalmi kommunikáció nagy része digitálisan zajlik”. A digitális literacy és az információs literacy szükségességét mint az életminőség javításának feltételét konceptualizálják. A fő feladatok között a tartalomszolgáltatás fejlesztését említik, és ez a stratégia tárgyalja a kulturális tudományos és közéleti tartalmak digitalizálását ellátó és koordináló intézmények létrehozásának szükségességét – így a Nemzeti Audiovizuális Archívum, a Kortárs Képzőművészeti Akadémia létrehozását, a kulturális örökség digitalizálásának, az országos közös katalógusok, a digitalizálás szabványai kialakításának feladatait.

Az elektronikus hírközlési törvény digitális műsorterjesztéssel összefüggő módosításairól és a digitális átalakulás átmeneti szabályairól szóló törvénytervezet tartalmazza explicit módon a kormány szándékait, céljait és eszközeit a kívánatos digitális műsorszolgáltatási célok elérésére.

A digitális műsorterjesztésre való átállás nem lehetőség, hanem szükségszerűség és kötelezettség Magyarország számára, elsősorban a digitális átállás európai szintű harmonizálása, a frekvenciahasználat nemzetközi szabályozása, valamint a konvergencia követelményei miatt. Kérdéses csak a „mikor” és „hogyan” lehet, de az is szűk korlátok között, mivel a megvalósításnak tekintettel kell lennie az európai célkitűzésekre – így a 2012-es teljes átállási határidőre, valamint az eurokonform vagy piacokonform megvalósításra. A törvény – és az átállási koncepció – értékelését megnehezíti, hogy a rádiós és televíziós műsorszolgáltatásra vonatkozó médiatörvénynek digitális átállással kapcsolatos módosítására még nem került sor.

Bár a kormány a törvényjavaslatban 2012. december 31-ét jelölte meg a teljes átállás határidejeként (az EU 2010. január 1-jét várná el), az indoklásban maga is megkérdőjelezte ennek teljesíthetőségét, jóllehet egyetlen jelentős okként csak a kereskedelmi jellegű földfelszíni műsorszolgáltatás hiányát jelölte meg. Az európai tapasztalatok (de az amerikaiak is), bár elismerik a digitális átállás résztvevőinek, a folyamatban érintettek viselkedésének kölcsönös összefüggését, általában a tömeges és szétszórta, nem megszervezett közönség, fogyasztók viselkedését, tehetetlenségi nyomatékát emelik ki mint az átállás szűk keresztmetszetét jelentő tényezőt. Így a digitális készülékek – a digitális televízió és a set top boxok – elterjedésének kérdésével nem foglalkoznak, valamint a fogyasztóvédelem más kérdéseivel sem. Ugyanakkor érdekes, hogy a kiskorúak érdekeinek védelmét szabályozási kompetenciájukba tartozónak érzik.

A törvényjavaslat – ami a digitális műsorszórás megvalósítási koncepciójaként is felfogható – az állam szerepét elsősorban a folyamat szabályozására és koordinálására szűkíti. Ugyanakkor a célok kijelölésénél bizonyos prioritásokat is érvényesít. Így a digitális műsorszórásra való átállás alapvetően piaci jellegű, az államnak csak marginális, kiegészítő szerepet szánnak. Bár hangsúlyozzák a szabályozás technikaszemlegességét, implicit prioritást a digitális földfelszíni műsorszolgáltatás, majd a digitális kábeles műsorszolgáltatás fejlesztése kap, a műholdas és a mobilszolgáltatás fejlesztése a célok második körébe tartozik, illetve az állam felelőssége itt – úgy tűnik – kevésbé érvényesül. Az „átállás költségeinek fedezésére” létrehozni szándékozott Digitális Átállás Közalapítvány nagysága, működési mechanizmusa, támogatási lehetőségei még nem eléggé ismertek, ugyanakkor feltételezhetően módosító, és nem stratégiai szerepe lesz az átállásban.

Bár a digitális műsorszolgáltatások elindításának csak bejelentési kötelezettségei vannak – az arányosság és átláthatóság feltétele mellett –, a műsorterjesztővel szemben továbbítási kötelezettség igénylése a következő esetekben találtatott indokoltnak:

- a) a nemzeti, illetve etnikai kisebbségi kultúra megőrzése, védelme, illetve továbbfejlesztése;
- b) a nemzeti, illetve etnikai kisebbségi nyelv ápolása;
- c) a vételkörzetben élő állampolgárok tájékoztatói szükségleteinek kielégítése, a demokratikus közéletben való részvételük elősegítése;
- d) a helyi közéletben való részvétel elősegítése;
- e) a helyi önkormányzati, állami közszolgáltatásokról való tájékoztatás elősegítése.

A digitális földfelszíni műsorszórás esetében – elsősorban az egyelőre szűk továbbítási kapacitás és jelenlegi analóg módon sugárzott műsorok védelme érdekében további kötelezettséget ír elő törvény, mely szerint a digitális földfelszíni műsorszórásra a rendelkezésre álló digitális televízióműsor-szolgáltatási jogosultságok közül legalább hármat, legfeljebb ötöt közszolgálati műsorszolgáltatásra, legalább hármat, legfeljebb négyet nem

szakosított digitális műsorszolgáltatásra kell fenntartani. A fennmaradó kapacitások letöltesénél pedig az ingyenes műsorok vannak előnyben.

A törvényjavaslatból az tűnik ki, hogy a kormány ambivalens a digitális műsorterjesztés bevezetésének kérdését illetően. Egyrészt piaci alapokra kívánja helyezni a folyamatot, hogy a lehető legkisebbre csökkentse anyagi felelősségvállalását, másrészt a közszolgálati célkitűzések érvényesítése prioritást kap. Az átállás támogatásának ún. piackonform eszközei két esetre szorítkoznak: a 2010-es átállási határidőhöz közeledve az analóg terjesztés büntető és a digitális terjesztés ösztönző frekvenciadíjainak megállapítását ígérik.

A törvényjavaslatban foglalt kormányzati szerepvállalás és fejlesztési stratégia alapján a digitális műsorterjesztés keretein belül az évtized végéig a földfelszíni műsorszórás területén nagy változások nem várhatók, különösen, ha a médiatörvény szükséges módosítására nem kerül a közeljövőben sor, erre pedig kevés esély van. Esetleg némi lökést adhatna a folyamatnak, ha más kormányzati aktorok fantáziát látnának például az e-kormányzás, kormányzati tartalomszolgáltatás lehetőségeinek a digitális földi terjesztés eszközei igénybevételeivel való kiterjesztésére. Ez egyidejűleg a digitális átállást is segítené, az e-kormányzás terén kialakult lemaradásból is behozna, valamint építhetné a kormányzatba vetett bizalmat.

Másik lehetőség és szükségszerűség a fogyasztók védelme és támogatása. A kormánynak például el kell döntenie, hogy támogatja-e vagy sem a set top boxok vásárlását, illetve szándékozik-e más, a fogyasztókat jelentősen motiváló intézkedést meghozni. Ha igen, akkor viszont az állami támogatásnak technikaszemlegesnek kell lennie.

A digitális műsorszolgáltatás bevezetésével kapcsolatba hozható hivatalos magyar dokumentumok áttekintése alapján nem nagyon körvonalazódnak a szolgáltatás bevezetésének kontextusai, nem érezhető a társadalmi beágyazottságon alapuló stratégia kidolgozására való törekvés. A dolgozat írója számára kicsit meglepő módon a nemrég lezajlott parlamenti választási kampány során egyik politikai irányzat sem tűzte napirendre a digitális átállás témáját, pedig az ország egyrészt kötelezettséget vállalt erre az Európai Unió nyomására, tehát az ügyben lépni kell, másrészt pedig az átállás társadalmi méretű kihívás, lehetőség és veszélyforrás, mely jelentős mértékben átrendezi az ország társadalmi információs és kommunikációs térképét, és ezzel a következő kormányzati ciklusban szembe kell nézni.

IRODALOM

- Bangemann Report <http://europa.eu.int/ISPO/infosoc/backg/bangeman.html>, http://europa.eu.int/information_society/europe/i2010/docs/communications/com_229_i2010_310505_fv_hu.dc
 Elstein, David: The politics of digital TV in the UK.
http://www.opendemocracy.net/media-digitaltv/article_21.jsp
 Flynn, B. – Burke, D. – Marshall, P. – Tambini, D. vitája az Open Democracy honlapján
<http://www.opendemocracy.net/media-digitaltv/issue.jsp>
 Forum for Information Society
 Media Diversity in Europe. Report prepared by the AP-MD. Strasbourg, 2002.
http://www.ebu.ch/CMSimages/en/INFOEN_060_tcm6-10564.pdf
 Ofcom review of public service television broadcasting. Phase 3 – Competition for quality. 2005. február. <http://www.ofcom.org.uk/consult/condocs/psb3/psb3.pdf>

Rifkin, Jeremy: Daring to dream.
<http://www.guardian.co.uk/comment/story/0,3604,1294439,00.html>
Rifkin, Jeremy: European dream. Könyvismertetés. <http://www.foet.org/European%20Dream.htm>
The future of the internet. PEW Internet and American life Project. 2005. január 9.
http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Future_of_Internet.pdf (Picard)
The Key Role of Public Service Broadcasting in European Society in the 21st Century. Amszterdam, 2004. szeptember 1–3.
Towards a Networked Finland Information Society Council's Report, 2005.
http://www.tietoyhteiskuntaohjelma.fi/tietoyhteiskuntaneuvosto/en_GB/information_society_council/
Visions in Process II. The World Summit on the Information Society Geneva 2003 – Tunis 2005.
http://www.boell.de/downloads/medien/visions_in_process2.pdf
What work requires of schools. A SCANN report for America 2000.
<http://wdr.doleta.gov/SCANS/whatwork/whatwork.pdf>

Plauschin András

A POLITIKAI HÍR- ÉS MAGAZINMŰSOROK TÁJÉKOZTATÁSI GYAKORLATA 2005-BEN

A hír- és politikai magazinműsorok a műsorfolyamon belül jól elkülöníthető csoportot alkotnak. Alapfunkciójuk, hogy az emberek számára folyamatosan szolgáltatassák mind a világ, mind a magyar-országi társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet történéseiben való eligazodáshoz szükséges információkat. Elvárás velük szemben, hogy mutassák be, tegyék megítélhetővé a legfontosabb eseményeket, a társadalom számára lényeges ügyeket, problémákat és az ezekkel kapcsolatos különféle álláspontokat. A hír- és tájékoztató műsorokkal (híradók, hírek, politikai, gazdasági, kulturális magazinműsorok, riportok stb.) szemben támasztott követelmények a műsorfolyam egészében elfoglalt helyhez, a műsor tényközlő jellegéhez, a műsor által megvalósított szelekcióhoz és végül a program formai jegyeihez köthetők.¹

Köztudott, hogy a hír- és magazinműsorok nemcsak egyszerűen megjelenítik a tényeket, hanem előzetesen különféle szempontok alapján szelektálnak is az információk között. Azaz nem minden eseményből lesz hír, a közszereplők, közügyek nem mindegyike kap lehetőséget a médián keresztüli megjelenésre. E téren követelményként fogalmazható meg, hogy a műsorok ne lényegtelen és érdektelen témákkal foglalkozzanak, hanem olyan közérdeklődésre számot tartó történéseket, véleményeket és szereplőket ismertessenek meg a közönséggel, amelyek fontosak, közérdeklődésre tartanak számot. Szintén elvárás, hogy a műsorokban, amennyiben egy konkrét témában, egy bizonyos területen többféle nézet és vélemény létezik, azok súlyuknak megfelelő helyet kaphassanak.

A kiegyensúlyozottsággal kapcsolatban az a legfontosabb kérdés, hogy az egymással szemben álló politikai-társadalmi szereplők médiamegjelenésében melyek az előfordulásoknak azok a – gyakoriságban, hosszúságban és egyéb mutatókban mért – arányai, amelyeket „fair”-nek lehet minősíteni. A média ügyeiben döntéseket hozók, de a közönség is azt várja el, hogy az elemzők állapítsák meg a műsorfolyam egészéről vagy annak egyes elemeiről, hogy azok megfeleltek-e a kiegyensúlyozottság kritériumának. Az e célból végzett elemzések oly módon történnek, hogy a Műsorfigyelő és -elemző Igazgatóság munkatársai operacionalizálják a törvény előírásait, azaz technikai terminusokra és eljárásokra fordítják le azokat a fogalmakat, amelyeket a törvény meghatároz. Ezt követően e terminusokkal és eljárás-

sokkal méréseket végeznek a műsorokon. Ennek szokásos mérési módja az, hogy az elemzők megszámlálják a híradókban és az egyéb politikai tájékoztató műsorokban az egyes politikai pártokat képviselő szereplők különféle módon történő megjelenéseinek gyakoriságát (a szereplők verbális – műsorvezetői – említéseinek számát, vizuális megjelenéseinek gyakoriságát és hosszát, saját hangon történő megjelenéseinek gyakoriságát és hosszát, a vizuális megjelenítés mikéntjét stb.), és az esetszámokból nyert statisztikával jellemzik a vizsgált műsorokat. Az ilyen jellegű, tartalomelemzésnek nevezett eljárások objektivitását az biztosítja, hogy a műsorokban olyan elemek gyakoriságát számolják, amelyeknek azonosítása nem szubjektív megítélésen, hanem egyszerű, előzetes definíciók alapján, mintegy automatikusan történik. A műsoroknak a kiegyensúlyozottság szempontjából végzett vizsgálata tehát olyan statisztikát eredményez, amely a műsorok tartalmát mennyiségileg jellemzi. Látni kell azonban, hogy ezek a statisztikák önmagukban még nem sokat mondanak a kiegyensúlyozottság érvényesüléséről. A pártok médiaszerepléseit tekintve aligha létezik olyan politikai erő, amely ne kevesellné saját, és ne sokallná a konkurens erő médiahasználatát. Fel kell hívni arra is a figyelmet, hogy a rádiózásról és televíziózásról szóló törvény önmagában nem tudja megoldani a kiegyensúlyozottság érvényesítésének ügyét. Ennek legfőbb oka, hogy a törvény meghatározásai többnyire elvont fogalmakat tartalmaznak, és nem adnak eligazítást azokról a mértékekről, határértékekről, amelyekhez képest a műsorok nyers tényeit a kiegyensúlyozottság szempontjából minősíteni lehetne. Így jelentésünk sem foglal állást a kiegyensúlyozottság meglétéről vagy hiányáról, csupán az elsődleges adatokat foglalja keretbe.

Az alábbiakban elsősorban arra keressük a választ, hogy az aktuális műsorokban milyen arányok, milyen médiumhasználat jellemezte a hazai politikai életet, mely ügyekre és témákra fókuszáltak a szerkesztők, és mindezek bemutatása milyen módon történt 2005-ben, illetve az elmúlt három évben.

A hírműsorok elemzése

A havonta, panelszerűen ismétlődő kvantitatív tartalomelemzések az elmúlt években az MTV déli és esti híradóira, a Duna Televízió, az RTL Klub esti híradóira, a TV2 *Tények és Jó estét, Magyarország!* című műsoraiba, a Magyar ATV esti híradóira, valamint a Kossuth Rádió *Reggeli Krónika* című hírműsorának 6 órától 7 óráig terjedő részére, a *Déli és Esti Krónikára*, a Danubius és Sláger Rádió reggeli hírösszefoglalóira, illetve a *Híradó 21-re* (Hír TV) terjedtek ki. (A vizsgálatok metodikájának alapelemei megegyeznek a nemzetközi gyakorlatban alkalmazott eljárásokkal. Megjegyezzük, hogy kvantitatív tartalomelemzések segítségével a francia CSA folyamatosan, a BBC pedig esetenként vizsgálja az elektronikus hírszolgáltatás kiegyensúlyozottságának teljesülését.)

A vizsgálat 2005-ben 1506 órányi hírszöveg feldolgozását takarta, amely közel 70 ezer műsoregység és közel 110 ezer hazai szereplő regisztrálását és elemzését jelentette. Vizsgálatunk kizárólag azokat a megjelenéseket vette figyelembe, amikor a műsorok ismertették a szereplők álláspontját, cselekedeteit, illetve amikor élőszóban nyilatkoztak. Az elemzésben a következő fontosabb alapkategóriákat különböztettük meg:

- hírek: a tájékoztatási folyamatnak azok a formálisan is elkülönülő elemei, amelyek a téma, a szereplők, illetve a helyszín szempontjából zárt egységet alkotnak;
- események: azok a történések, amelyek a világban végbemennek, amelyeket a média hírként prezentál;

- szereplők: azok a személyek vagy intézmények, akik/amelyek az események előidézőiként és aktív résztvevőiként tűntek fel a híregységekben;
- témák: azok az ügyek, amelyek körül az események forogtak, és amelyekkel kapcsolatban a szereplők véleményüket ismertették.

A hírműsorok feldolgozása során két fő aspektust különítettünk el: a hírek tartalmi jellemzőit és a politikai szereplők médiahasználatát. Részletesen vizsgáltuk, hogy a műsorokban hírként prezentált események milyen színterekhez és társadalmi intézményekhez kötődtek; a különböző típusú eseményekre a híregységek számát és hosszát tekintve milyen mértékű figyelem irányult; mely intézmények, illetve mely intézményeket reprezentáló személyek jelentek meg mint az események generálói; milyen mértékű médiafigyelem irányult rájuk, és a megjelenítésükben mutatkoztak-e elfogultságok; milyen témák, milyen publikus ügyek szerepeltek a híradók napirendjén; milyen társadalmi sikerek, konfliktusok artikulálódtak a hírekben.

GEOPOLITIKAI HELYSZÍNEK

Hasonlóan az előző évekhez, 2005-ben is elsősorban hazai vonatkozású történéseket (70%) tártak a nézők és hallgatók elé a televíziós, illetve rádiós hírműsorok – azaz vagy a szereplőjük volt magyar állampolgár, vagy az esemény helyszíne volt hazánk. Tisztán külföldi vonatkozású eseményekkel (külföldi helyszín és külföldi szereplő) a hírek majd egyharmada (29%), míg a határon túli magyarokkal 1%-a foglalkozott.

Bár a részletes elemzés csakis azokra a tudósításokra terjedt ki, amelyeknek volt valamilyen magyar vonatkozásuk, a médiumok hírvilágának teljesebb feltérképezése céljából megvizsgáltuk, hogy a hírekben mely országokra, illetve geopolitikai régiókra irányult a figyelem (1. táblázat). Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a felhasznált geopolitikai kategóriák sok szempontból erőltetettek és számos különbséget özszemosnak, mindazonáltal néhány általános, gyakran egymást erősítő tendencia kiolvasható, amely a külföldi hírekben a figyelem, az érdeklődés fő irányait jellemzi. A tavalyi évben a közel-keleti válsággócra kisebb figyelmet fordítottak a hírműsorok, magas számarányuk erőteljesen visszaesett (8,0% vs. 5,7%). Ázsia (2% vs. 3,2%) és Nagy-Britannia (1,4% vs. 2,1%) médiaprezentációja látványosan megemelkedett 2005-ben. A szigetország a májusban végrehajtott robbantások és az év végén az uniós költségvetés megszavazása kapcsán került a híradók előterébe. Az Amerikai Egyesült Államok egyrészt nagyhatalmi szerepe miatt fordult elő a hírműsorokban (4,5%), másrészt előszeretettel sugároztak a médiumok szenzációkról, érdekességekről tudósító híreket e régióból. A szomszédos országok közül Romániát övezte kiemelt érdeklődés, amelynek oka a határon túli magyarok helyzetének gyakori megjelenítésében keresendő. Ezt mutatja az is, hogy a szomszédos országok leggyakrabban a Duna Televízió *Híradójában* bukkantak fel, amely – a többi adóhoz képest – kiemelten foglalkozott a környező országokban élő magyar kisebbségek helyzetével. A Magyarországon történt események prezentációja az előző évhez képest enyhén csökkent (65,9% vs. 64,5%). 2004-ben a külföldi hírek 42%-a Európáról szólt, a számarány 46 százalékponton zárt 2004-ben, ami 4%-os emelkedést jelent. Az összes többi kontinens együttesen 54%-ot ért el. A külföldi hírek közel 40%-a szólt a politika és a gazdaság történéseiről,

37%-a külföldi tragédiákról, háborúkról, terrortámadásokról adott hírt, kultúrával 15% foglalkozott, a bulvárhírek aránya 8% volt. A határon túli magyarok helyzetével főként a közszolgálati adók programjai foglalkoztak, közülük is kiemelkedett a Duna TV *Híradója* – külpolitikai összefoglalóik ötödét szentelték a kérdéskörnek (20%), ami azonban 2004-hez képest 6%-os csökkenést jelentett.

Az elmúlt esztendőben két program szerkesztési gyakorlata különbözött leginkább a többi hírműsorétól. Az MTV1 déli *Híradója* (51,7%) az átlagnál kevesebb híradást szentelt a magyarországi történéseknek, míg a Danubius Rádió hírműsorában hazai kötődésűnek számított az összefoglalók több mint háromnegyede (76,8%). Az ATV és az MTV1 déli *Híradója* jóval az átlag felett számolt be Izrael és az arab államok eseményeiről (ATV: 11,7%, MTV1 déli *Híradó*: 9,0%). Az amerikai történések prezentációja szintén az MTV1 déli hírműsorában kapta a legnagyobb hangsúlyt (8,5%).

1. táblázat

A hírek geopolitikai helyszíne (%-ban, N = 69.934)

	MTV esti <i>Híradó</i>	MTV déli <i>Híradó</i>	Duna TV <i>Híradó</i>	<i>Reggeli Krónika</i>	Déli Krónika	Esti Krónika	Tények	RTL Klub <i>Híradó</i>	<i>Jó estét, Ma- gyarország!</i>	ATV <i>Híradó</i>	<i>Híradó 21 (Hír TV)</i>	A Danubius Rá- dió hírműsora	A sláger Rádió hírműsora	Átlag
Magyarország	70,3	51,7	66,3	69,1	58,8	63,0	57,5	66,1	64,7	62,6	59,7	76,8	74,1	64,6
Izrael, arab országok	4,6	9,0	4,2	5,9	8,5	7,3	4,3	3,3	2,3	11,7	8,2	2,8	1,2	5,7
USA	2,6	8,5	2,0	4,2	3,5	1,9	7,7	7,8	7,2	3,5	3,9	3,0	4,3	4,5
Ázsia	2,1	5,2	1,9	2,5	3,5	2,9	4,8	3,4	3,2	4,0	5,0	1,5	1,2	3,2
Románia	1,9	1,2	6,8	3,5	4,2	4,3	1,2	1,2	1,3	0,3	1,9	1,3	2,4	2,5
Nagy-Britannia	1,7	2,8	1,2	1,3	1,4	1,5	2,9	3,0	3,1	2,1	2,1	1,8	3,0	2,1
Más európai ország	1,5	4,4	0,9	2,3	1,8	1,8	1,6	1,7	1,8	3,0	3,6	1,7	0,8	2,0
Olaszország	2,2	1,4	1,2	0,7	1,6	2,0	2,1	1,6	1,5	0,5	0,6	2,0	2,0	1,5
Németország	1,5	1,0	0,9	1,4	3,2	2,2	1,4	1,0	1,6	1,1	1,1	1,2	0,9	1,4
Ország	0,9	1,4	1,0	0,8	2,6	2,4	1,5	1,4	1,0	1,7	1,3	0,8	0,5	1,4
Szerbia-Montenegró	1,0	0,7	3,1	1,5	1,4	2,2	0,6	0,6	0,6	0,2	1,3	0,9	1,0	1,2
Más amerikai	0,6	4,1	0,5	0,3	0,4	0,1	2,9	1,1	2,1	1,0	1,1	0,5	0,5	1,1
Franciaország	1,1	1,2	0,8	0,8	0,9	1,0	1,3	1,2	1,3	1,1	1,0	0,6	0,6	1,0
Egyéb uniós ország	1,0	0,0	0,7	0,1	0,7	0,6	1,3	0,9	1,0	1,7	1,9	0,9	0,7	0,9
Kína	0,5	1,5	0,6	0,4	1,2	0,7	1,4	1,2	1,0	1,3	0,9	0,2	0,3	0,9
EU, Brüsszel	2,0	0,6	1,5	1,3	1,2	1,4	0,6	0,3	0,2	0,3	0,3	0,5	0,6	0,9
Szlovákia	0,5	0,4	1,6	0,8	1,8	1,6	0,5	0,4	0,5	0,1	0,6	0,6	1,1	0,8
Meghatározhatatlan	0,4	0,5	1,0	0,9	0,2	0,1	1,0	0,3	1,0	0,8	0,9	0,1	2,3	0,7
Afrika	0,5	1,0	0,3	0,4	0,3	0,2	0,8	0,5	0,4	0,3	0,7	0,5	0,3	0,5
Ausztria	0,5	0,3	0,5	0,1	0,3	0,3	0,9	0,4	1,0	0,3	0,4	0,5	0,9	0,5
Egyéb (Antarktis, világűr)	0,4	0,8	0,3	0,1	0,3	0,2	0,9	0,4	0,7	0,8	0,7	0,2	0,1	0,4
Ausztrália, Óceánia	0,2	0,3	0,3	0,1	0,2	0,1	1,2	0,9	1,1	0,2	0,3	0,3	0,2	0,4
Horvátország	0,5	0,4	0,6	0,5	0,6	0,7	0,3	0,3	0,4	0,2	0,3	0,3	0,2	0,4
Japán	0,3	0,8	0,3	0,2	0,3	0,1	0,9	0,4	0,5	0,4	0,7	0,3	0,1	0,4
Lengyelország	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,2	0,3	0,2	0,3	0,6	0,2	0,1	0,4
Ukrajna	0,3	0,3	0,7	0,3	0,3	0,7	0,1	0,2	0,1	0,3	0,5	0,2	0,3	0,3
Csehország	0,3	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	0,1	0,0	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2
Szlovénia	0,1	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

HAZAI HELYSZÍNEK

A továbbiakban csak a magyarországi vonatkozású hírekkel foglalkoztunk (70%). A hazai események földrajzi kötődésének megállapításánál alapelv volt, hogy csak azokat a helyszíneket (egy vagy több helyszínt) regisztráltuk, amelyeket a híradások konkrétan megneveztek, azokat viszont nem, amelyeknél ugyan a helyszín nyilvánvaló volt – például az Országgyűlés esetében Budapest –, de külön nem nevezték meg. Hasonlóképpen nem regisztráltuk a helyszín vonatkozásában azokat a híregységeket, amelyek nem informáltak a színtérről, és az nem is volt kikövetkeztethető a szövegből (például több alkalommal is előfordultak olyan híradások nyilatkozatokról, amelyek elvileg többféle helyszínen is elhangozhattak), illetve a helyszínek nem volt relevanciája (például az ország egésze érintve volt). A tudósítások közel felénél (47%) nem hangzott el tényszerű helymeghatározás, és a hírek 9%-ában a helyszín Magyarországon kívülre esett.

A vizsgált hírek ötödében explicit módon Budapestet jelölték meg az esemény színtereként (20%) (2. táblázat). A megyeszékhelyek és a vidéki városok azonos arányban szerepeltek (6-6%). A községek a helyszínek 4%-át adták. Az adatok a híryanag erős Budapest-centrikusságát tükrözik, amit azonban aligha lenne indokolt a kommunikátorok rovására írni, hiszen ténykérdés, hogy az ország életében meghatározó szerepet játszó intézmények túlnyomó többségének a főváros ad otthont, és rendszerint itt játszódik a kétségtől kivül fontosnak minősíthető országos események zöme.

A hírműsorok közül 2005-ben is az ATV híradóit jellemezte a legerőteljesebb Budapest-központúság. A *Déli Krónika* esetében a fővárosi események előfordulása nem érte el a műsoregységek egytizedét. A vidéki Magyarország – városok, községek – életével az MTV1 *Híradójának* déli kiadása, az RTL Klub és a TV2 foglalkozott legtöbbször, mégpedig leginkább valamely kulturális esemény vagy bűncselekmény, baleset kapcsán.

2. táblázat

A magyar vonatkozású hírek földrajzi kötődése (%-ban)

	Budapest	Megyeszékhely	Vidéki város	Község	Egyéb terület
MTV1 esti Híradó	26	5	6	3	4
MTV1 déli Híradó	12	9	7	8	9
Duna TV Híradó	13	6	7	3	3
Reggeli Krónika	12	4	3	2	4
Déli Krónika	6	3	4	2	4
Esti Krónika	15	5	4	3	4
Tények	30	8	10	7	5
RTL Klub Híradó	19	12	8	10	7
Danubius Rádió hírműsora	17	7	7	3	7
Sláger Rádió hírműsora	15	8	5	3	6
Jó estét, Magyarország!	21	8	8	4	6
ATV Híradó	44	1	2	1	3
Híradó 21 (Hír TV)	32	6	6	4	9
Átlag	20	6	6	4	5

A HÍRANYAG TEMATIKUS ÖSSZETÉTELE

A következőkben azokat a nagyobb témacsoportokat vesszük szemügyre, amelyek körül a híregységekben prezentált események forogtak, és amelyek a híryanagban való megjelenésükön keresztül mint fontos közügyek definiálódtak a nyilvánosságban (3. táblázat). (Az összegek nem tesznek ki 100%-ot, mivel egy híradás több témát is tárgyalhatott, a híregységek számát a témák gyakoriságához viszonyítottuk.) Az adatfelvétel során használt közel száz témát a könnyebb értelmezhetőség kedvéért kilenc nagyobb témacsoportba soroltuk. (2005 szeptemberében eddigi metodikánkon változtattunk, és – főként a politikai, gazdasági, önkormányzati eseményeket és botrányokat – nem soroltuk be különböző kategóriákba, hanem önállóan kezeltük azokat. Az így felvett adatokat azonban nehéz összehasonlítani a korábban alkalmazott módszer eredményeivel, mivel jóval alacsonyabb esetszámot produkáltak, és ennek következtében a műsoregységek számához vett arányuk csökkent az előző évhez képest.)

Továbbra is elsősorban a gazdaság áll a médiumok érdeklődésének homlokterében (39%), ettől nem sokkal maradt el a belpolitika témaköre (33%). A beszámolók több mint ötöde katasztrófákról és bűncselekményekről (családi tragédiák, bírósági, ügyészségi szakaszban lévő ügyek) tudósított. Majdnem minden ötödik műsoregység a szociális szféra (egészség- és nyugdíjbiztosítás, szociális támogatás stb.) eseményeit taglalta, ami 2004-gyel összehasonlítva csak 1%-os mérséklődést hozott (17% vs. 16%). A kultúra, az oktatás és a vallás témaköre a hírek több mint tizedében bukkant fel. A belpolitikai botrányok kérdéskörének részesedése nem változott (9% vs. 8%).

2005-ben a Kossuth Rádió *Déli Krónikáiban* szerepelt a leggyakrabban az ökonómia kérdésköre (70%), ami megegyezett a 2004-ben tapasztaltakkal. A belpolitikai eseményekkel a leghangsúlyosabban az *Esti Krónika* foglalkozott. Legkevésbé a Danubius Rádió hírosszefoglalóiban éreztették hatásukat a hazai politikai szféra történései (14%). A katasztrófák, bűncselekmények prezentálásának 2005-ben is elsősorban a kereskedelmi televíziók tulajdonították hírértéket. „Véres események” az RTL Klub tudósításainak 41, a *Jó estét, Magyarország!* beszámolóinak 38%-ában fordultak elő. A belpolitikai botrányok legtöbbször az RTL Klub *Híradóit* és a *Jó estét, Magyarország!*-ot tarkították, híreik hatoda e témakörhöz kötődött (13%). 2005-ben az önkormányzatok munkájának szentelték a legkisebb figyelmet a műsorszolgáltatók (5%). A külpolitikai kérdéskör a Kossuth Rádió *Krónikáiban* szerepelt a leghangsúlyosabban (17-20%).

3. táblázat

A műsoregységekben tárgyalt főbb témacsoportok (%-ban)

	MTV1 esti Híradó	MTV1 déli Híradó	Duna TV Híradó	Reggeli Krónika	Déli Krónika	Esti Krónika	Tények	RTL Klub Híradó	Jó estét, Magyarország!	ATV Híradó	Híradó 21 (Hír TV)	A Danubius Rádió hírműsora	A Sláger Rádió hírműsora	Átlag
Külpolitika	8	6	12	18	17	20	4	5	5	14	8	3	6	10
Gazdaság	27	33	35	44	70	64	22	36	32	49	36	28	27	39
Belpolitika	19	19	36	50	43	68	17	32	19	40	33	14	32	33
Belpolitikai botrány	6	5	6	8	5	9	11	13	13	5	11	6	6	8

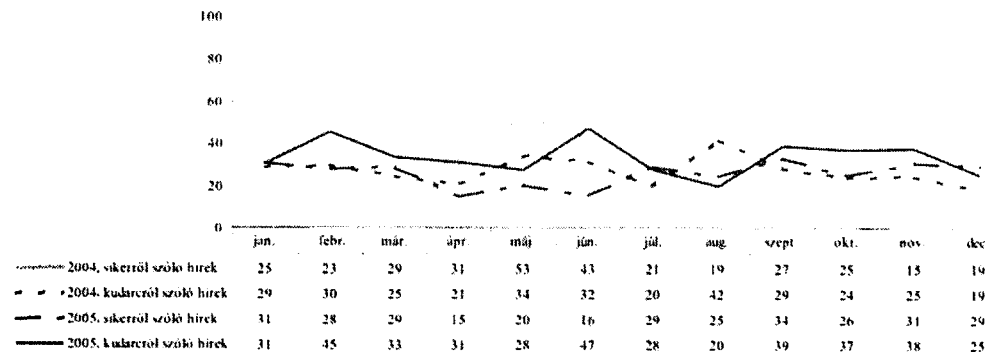
	MTV1 esti Híradó	MTV1 déli Híradó	Duna TV Híradó	Reggeli Krónika	Déli Krónika	Esti Krónika	Tények	RTL Klub Híradó	10 estét, Magyarország!	ATV Híradó	Híradó 21 (Hír TV)	A Danubius Rádió hírműsora	A Sláger Rádió hírműsora	Átlag
Szociális szféra	15	15	17	14	18	18	13	20	16	17	16	15	16	16
Önkormányzatok	2	5	6	3	6	6	4	9	5	7	5	3	6	5
Kultúra	11	9	17	13	15	16	8	10	9	15	12	7	8	12
Katasztrófák, balesetek	21	25	9	13	17	17	38	41	35	11	23	23	16	22
Egyéb	20	17	27	19	21	26	30	36	31	30	32	23	32	27

A magyar vonatkozású tudósításokkal kapcsolatban elsősorban a „siker-, illetve kudarc-propaganda” jelenlétét próbáljuk mérni az országos jelentőségű eredményekről, illetve problémákról beszámoló híradások regisztrálásával. A tartalom megítélésében egy további szempont a kritikai élű álláspontok előfordulásának vizsgálata, másképpen annak feltérképezése, hogy a médiumok milyen mértékben adtak lehetőséget a különböző intézmények és ezen belül a kormányzat tevékenységének bírálatára, ez utóbbi paraméter alakulását 2000 áprilisától figyeljük.

2005 elején a kormány tevékenységéhez kapcsolódó kudarcok aránya hónapról hónapra jelentős mértékben változott (1. ábra). Februárban az éwertékeléseknek köszönhetően igen magas arányt ért el (45%), azonban ezt sikerült júniusban felülmúlni (47%), amikor a köztársaságielnök-választáson az ellenzéki jelölt győzedelmeskedett. Szeptembertől újra magas részesedést ért el a kormányzat sikertelenségeinek prezentációja, ami a költségvetés magas hiányára és az Európai Unió elmarasztalásaira vezethető vissza. Az adatok alapján elmondható, hogy a hírműsorok nagyobbik részében többször foglalkoztak a kormányzat kudarcával, mint sikereivel.

Az év első negyedében a kormány sikereinek kommunikálása 30% körül alakult (29–31%), áprilisban arányuk közel felére esett vissza (15%), és a következő három hónapban ez nem is változott (15-20%). Júliustól az örömteli eseményekről beszámoló hírek harmada-negyede a kabinet tevékenységéhez kapcsolódott (25-34%).

2004-hez képest jóval kedvezőtlenebbül alakult a kormánykoalíció tevékenységének prezentációja, a kudarc tartalmú hírek aránya 6%-kal emelkedett (2004: 28% vs. 2005: 34%).

1. ábra

A kormánykoalíció sikereiről, illetve kudarcairól szóló hírek aránya

2005 során a hírműsorok szereplőinek átlagosan 12%-a fogalmazott meg valamilyen közéleti kritikát, elismerő szavak mindössze a hírek 2%-át jellemezték. A kormányzatot ért bírálatok aránya májusban volt a legmagasabb, a „támadások” 55% a kabinetet célozta (az éves 48% körül volt).

A SZEREPLŐK MÉDIAHASZNÁLATA

A továbbiakban a híreket a szereplők médiahasználatának szemszögéből mutatjuk be. Mint korábban jeleztük, 2005-ben 109 828 szereplőt analizáltunk. (Szereplőknek azokat a személyeket és intézményeket tekintettük, akiknek/amelyeknek a – verbális vagy nem verbális – aktivitása, tevékenysége az eseményeket generálta.)

A hírműsorok (nem intézményi) szereplőinek nemek szerinti összetétele tavaly is jelentős egyenlőtlenséget mutatott a nők kárára (4. táblázat). A megjelenő személyek több mint 80%-a ugyanis férfi volt, ami 2004-hez képest nem jelentett változást (83% vs. 83%). Az átlagnál némileg kedvezőbb kép rajzolódott ki a *Tényekben* és az *RTL Klub Híradójában* (79% vs. 21%), ezzel ellentétben a legerőteljesebb férfifölény az *Esti Krónikát* jellemezte (87%).

4. táblázat

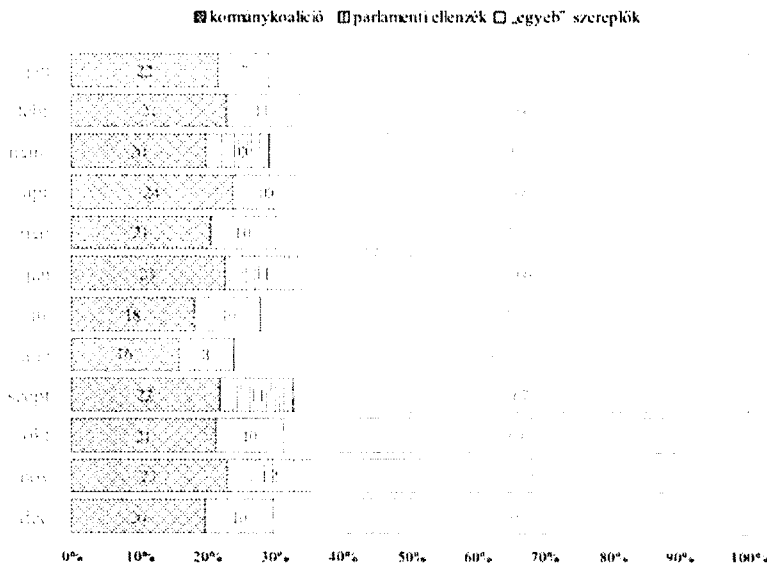
A szereplő személyek neme (%-ban, N = 109 828)

	Férfi	Nő
MTV1 Híradó esti kiadás	82	18
MTV1 Híradó déli kiadás	83	17
Duna TV Híradó	83	17
Reggeli Krónika	86	14
Déli Krónika	85	15
Esti Krónika	87	13
Tények	79	21
RTL Klub	79	21
Danubius Rádió	83	17
Sláger Rádió	83	17
Jó estét, Magyarország!	80	20
ATV Híradó	86	14
Híradó 21 (Hír TV)	84	16
Átlag	83	17

A POLITIKAI SZEREPLŐK MÉDIAHASZNÁLATA

A következőkben a hírműsorok tájékoztatási gyakorlatát a politikai kiegyensúlyozottság szempontjából elemezzük. Ennek keretében – nemzetközi példákat követve – elsősorban a parlamenti dimenzióban értelmezhető politikusok – azaz a kormánytagok, a koalícióhoz, illetve a parlamenti ellenzékhez tartozók – szerepléseit vizsgáljuk. A feldolgozás során kizárólag azokat a megjelenéseket vettük figyelembe, amikor a műsorok ismertették a szereplők álláspontját, cselekedeteit, illetve amikor előszóban nyilatkoztak (azaz eltekintettünk azoktól a megjelenésektől, amikor a kommunikátorok csak neveket említettek).

A politikusok médiahasználatát elsőként az összes szereplési lehetőség megoszlása alapján közelítjük meg. A szemben álló politikai erők előfordulási gyakoriságában mutatkozó különbségek azt jelzik, hogy az elektronikus médiumok mekkora publicitást biztosítottak az eltérő vélemények kifejtésére. A parlamenti képviselők a híradók aktorainak átlagosan 31%-át tették ki, ami közel megegyezett a 2004. évi eredményekkel (32%). A vizsgált tizenkét hónapból kilencben 30% felett szerepeltek a hazai élet prominensei. Részesedésük júliusban és augusztusban mérséklődött (28% és 24%) (2. ábra), novemberben viszont jelentősen emelkedett (35%). Az év tizenegyedik hónapjában a költségvetési vita, az Európai Uniótól kapott elmarasztalások és az energiaár körül kialakult vita helyezte a műsorok a középpontjába a politikai aktorok tevékenységét.

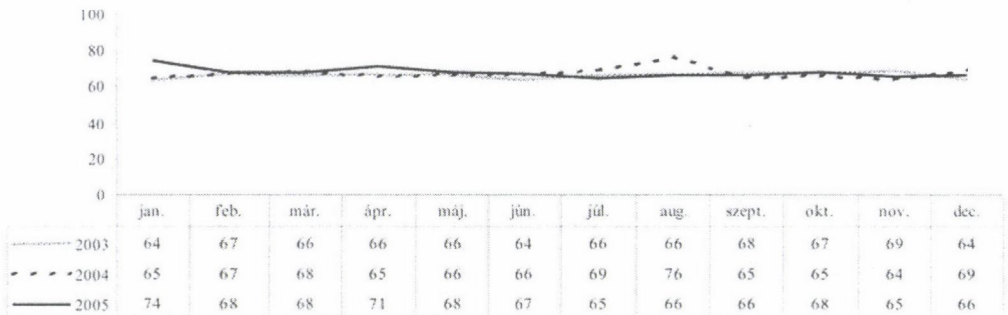

2. ábra

A parlamenti politikusok és az „egyéb” szereplők megjelenésének aránya a hírműsorokban (%-ban, N = 79 263)

A kormányzati oldal médiahasználatára 2004-hez képest nem változott (67% vs. 68%), és 2003-ra is visszatekintve megállapítható, hogy a kormánykoalíció kétharmados aránya az elmúlt években állandósult (3. ábra). 2005 első harmadában a kormányzati szereplők

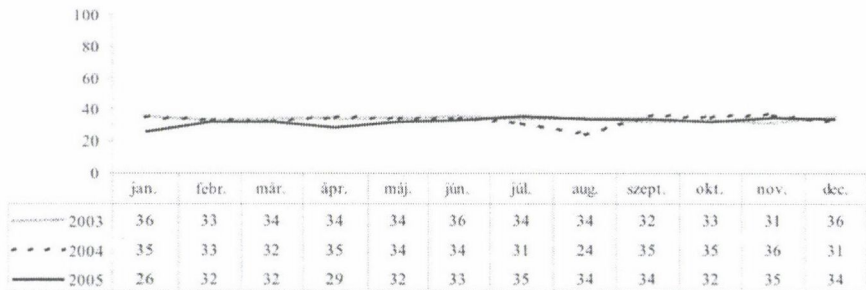
megjelenítésére helyeztek nagyobb hangsúlyt a műsorszolgáltatók, januárban és áprilisban arányuk meghaladta a 70%-ot. Utóbbi hónapban a köztársasági elnök jelölése és az új pénzügyminiszter kinevezése irányította a figyelmet a kormányzat reprezentánsaira.

3. ábra

A kormányzati oldal médiahasználata a hírműsorokban 2005-ben, 2004-ben és 2003-ban (%-ban, N = 16 617)

A parlamenti ellenzék médiahasználata természetesen a kormányzati oldal szereplésének függvényében alakult (4. ábra). A jobboldal eredményeinek alakulása 2004-hez képest nem hozott változást (33% vs. 32%). A májustól az év végéig tartó periódusban csak alig észrevehető eltéréseket regisztráltunk.

4. ábra

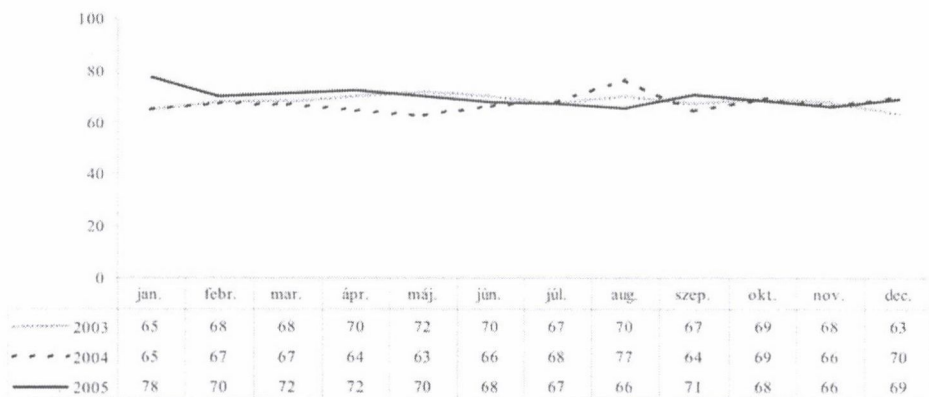
A parlamenti ellenzék médiahasználata a hírműsorokban 2005-ben, 2004-ben és 2003-ban (%-ban, N = 7916)

A POLITIKUSOK SZÓBELI SZEREPLÉSEI

Széles körben elfogadott az az álláspont, amely a szóbeli nyilatkozatot a narrátor általi megjelenítésnél értékesebb szereplési formának tekinti. Ezért folyamatosan regisztráljuk a politikusok által adott nyilatkozatokat, egyfelől a megszólalók csoportjának politikai összetétele, másfelől időtartamának megoszlása szempontjából.

A hírműsorok valamivel nagyobb helyet szenteltek a kormányzat megszólalásainak, mint azt az összes szereplés tekintetében tették (68% vs. 70%) – májusig minden hónapban arányuk elérte vagy meghaladta a 70%-ot (5. ábra). A nyári hónapok után már csak szeptemberben múlták felül nagyobb mértékben a kétharmados arányt (71%), ekkor a költségvetés betervezése miatt irányult nagyobb figyelem a kormányoldal tevékenységére.

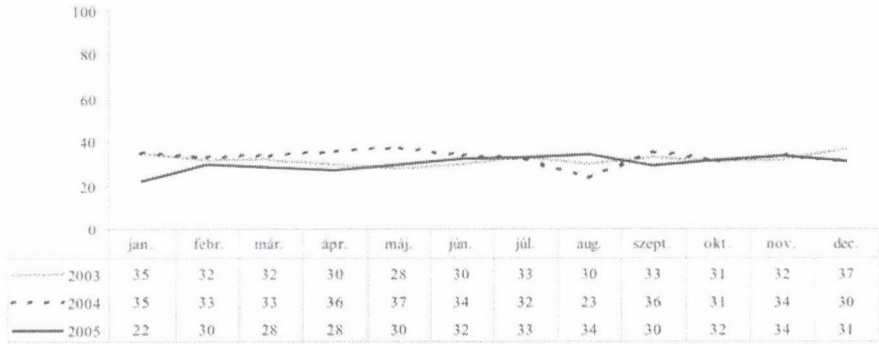
A kabinet élő megnyilatkozásai 2004-hez képest emelkedtek (67% vs. 70%). A kormányzati politikusok a közszolgálati csatornákon 5%-kal többször nyilatkozhattak, mint kereskedelmi társaikon (70% vs. 65%). A különbség a két műsorszolgáltató típus között május után állandósult. Az ATV *Híradói*ban² a kabinet birtokolta az élőszóbeli megjelenések több mint háromnegyedét. A kormány nyilatkozatainak a legkisebb teret a Hír TV *Híradója* biztosította (60%). A hatalmi szféra megszólalásainak több mint 80%-át birtokolta a kabinet a Danubius Rádió (90%) és a Sláger Rádió hírműsoraiban (81%), igaz, ehhez éves szinten igen kevés esetszám tartozott (116-196 eset). A közszolgálati csatornák közül az MTV mindkét hírműsora a megszólalások több mint 75%-át a kormányzat szereplőinek biztosította (78-76%).

5. ábra

A kormányzati oldal képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (a parlamenti politikusok szóbeli szerepléseinek %-ában, $N = 7767$)

A parlamenti ellenzék élőszóbeli megnyilvánulásainak alakulásában 2005 során sem találtunk változásokat (6. ábra). Az előző évvel szemben egyetlen hónapban sem haladta meg az arányuk az egyharmados értéket. Az opposíció januárban érte el a mélypontot, amely leginkább a politikai „uborkaszegzon” következménye volt.

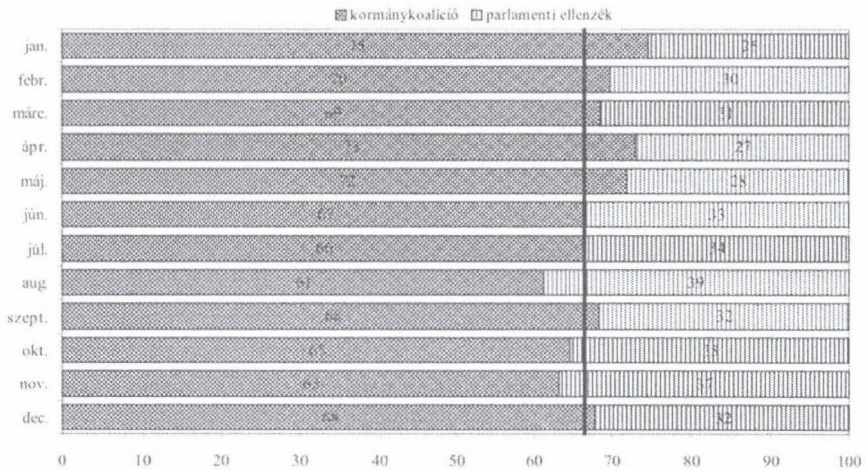

6. ábra

A parlamenti ellenzék képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (a parlamenti politikusok szóbeli szerepléseinek %-ában, N = 3378)

Felméréseinkben – a francia CSA példáját követve – állandóan alkalmazott mutató a politikai erők képviselői által adott nyilatkozatok összes idejének megoszlása. Ez a paraméter azt jelzi, hogy a két szemben álló oldal képviselői milyen arányban részesednek a nyilatkozó politikusok számára biztosított teljes beszékidőből (7. ábra). A CSA előírásai szerint a parlamenti politikusok (a köztársasági elnök szereplései nélkül) beszésidejének egyharmada a kormányt, egyharmada a koalíciós pártokat és ugyancsak egyharmada a parlamenti ellenzékét illeti meg.

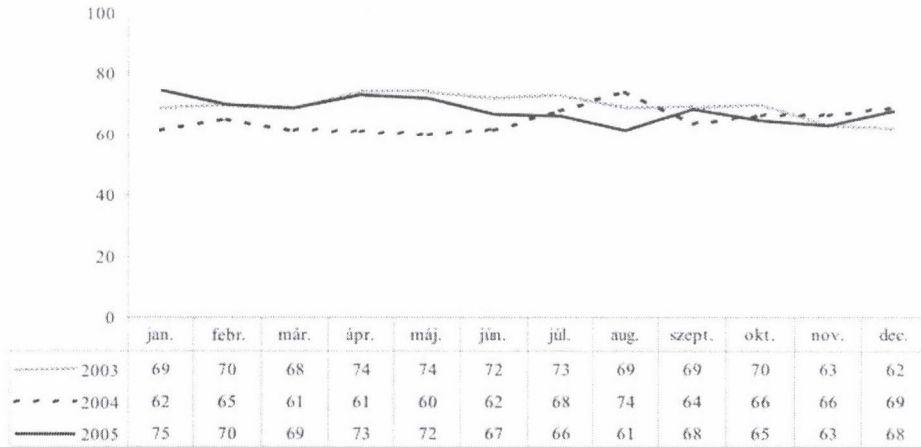
2005-ben a parlamenti politikusok összes beszésidejének több mint kétharmada (68%) a kormánytagokhoz és a koalíciós pártok prominenseihez kötődött, ami 2004-hez képest 3%-os emelkedést jelent (65%). A jelentős mértékű emelkedés a Kossuth Rádió *Krónikáinak* köszönhető. 2004-ben a hatalmon lévők a beszékidő csak közel 60%-a felett rendelkeztek a közszolgálati rádió műsoraiban, 2005-ben arányuk már kétharmad körül alakult. Az ellenzék részesedése először a nyári hónapokban emelkedett meg nagyobb mértékben, az év során augusztusban érte el beszésidejük a legmagasabb arányt (39%), ehhez hasonló nagyságú részesedést még novemberben tudhattak magukénak.

7. ábra

Parlamenti politikusok összes beszésidejének megoszlása a hírműsorokban 2005-ben (%-ban, N = 11 145)

2003 és 2005 között a két politikai pólus megjelenésére szánt műsoridő alakulása igen hullámzóan alakult. A kormánykoalíció részesedése 2003-ban még átlagosan 71% volt, 2004-ben viszont 65%-ra esett vissza, az elmúlt évben a részarány újból emelkedni kezdett (68%) (8. ábra). Ha a kormány és az ellenzék megszólalásainak hosszát a közszolgálati, valamint a kereskedelmi csatornák vonatkozásában vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a kabinet számára a közfinanszírozású adók nagyobb teret engedtek (69% vs. 31%), mint kereskedelmi társaik (61% vs. 39%).

8. ábra

Kormányzati politikusok összes beszédidejének alakulása a hírműsorokban, 2003–2005 (N = 7767)

A politikusok szerepléseit nemcsak az alapvető politikai választóvonalak mentén, hanem az egyes pártok szintjén is megvizsgáltuk. E megközelítés keretében a párton kívüli, de a parlamenti dimenzióban elhelyezhető politikusok – elsősorban a kormánytagok – megjelenéseit nem vettük figyelembe (5. táblázat). A vizsgált időszakban a legtöbbször az MSZP jelent meg a programokban, az összes megjelenés több mint felét birtokolták. A híradók műsorszerkesztési gyakorlata a 2002. évi parlamenti választás óta kétpólusúvá vált – a hazai politikai élet két legnagyobb támogatottsággal rendelkező pártja dominált a hírműsorokban. A szereplések több mint négyötödét az említett politikai táborok uralták. A Fidesz előfordulása 2004-hez képest 4%-kal emelkedett (2004: 27% vs. 2005: 31%), júliusban és augusztusban a szereplések közel negyedét tudhatták magukénak (37–38%). A kisebb támogatottságú parlamenti erők 2005-ben már nem kaptak hasonló arányban lehetőséget a megjelenésre (2004: 11% vs. 2005: 7%). Az MDF szereplései az előző évhez képest jelentősen csökkentek (2004: 10% vs. 2005: 7%), ami parlamenti frakciójuk csökkenésével hozható kapcsolatba, egyedül a köztársaságielnök-választás előtti időszakban – április–május – irányult rájuk nagyobb figyelem (9–9%). Az SZDSZ részesedése a nyár folyamán nagyobb mértékben lecsökkent, majd utána újra 10–12% százalék körül alakult.

5. táblázat

A pártok képviselőinek médiahasználata (a pártképviselői megszólalások %-ában, N = 20 237)

	MSZP	SZDSZ	Fidesz-MPSZ	MDF	Összesen
Január	58	10	25	7	100
Február	50	12	32	6	100
Március	49	13	32	6	100
Április	51	16	24	9	100
Május	49	15	27	9	100
Június	50	12	31	7	100
Július	51	8	37	4	100
Augusztus	49	8	38	5	100
Szeptember	51	9	34	6	100
Október	50	12	32	6	100
November	51	10	33	6	100
December	48	12	35	5	100
Átlag 2005	51	11	31	7	100
Átlag 2004	52	11	27	10	100

A legtöbbször az MSZP politikusai adtak interjút, részesedésük 2004-hez képest alig változott (53% vs. 54%) (6. táblázat). Megszólalásaik gyakorisága rögtön az év első hónapjában érte el csúcspontját (62%), majd minden hónapban 50% felett alakult. A Fidesz ugyanebben a hónapban kapta a legkevesebb megszólalási lehetőséget (22%) – a párt az év nagyobbik részében a megszólalások közel harmadát birtokolta, júliusban és augusztusban jócskán meg is haladta azt. A Fidesz megszólalásainak aránya 3%-kal emelkedett az előző évhez képest (27% vs. 30%). A kisebbik koalíciós partner és az MDF prominenseinek szereplése között újra nagy különbség volt: az SZDSZ-frakció tagjai kétszer annyit nyilatkozhattak előszóiban, mint a kisebbik ellenzéki párt parlamenti képviselői (11% vs. 5%). A hírműsorok leggyakoribb szereplőinek listáját a Függelék tartalmazza.

6. táblázat

A pártok képviselőinek szóbeli szereplései a hírműsorokban (a nyilatkozók százalékában, N=9.609)

	MSZP	SZDSZ	Fidesz	MDF	Összesen
Január	62	10	22	6	100
Február	54	11	30	5	100
Március	54	13	29	4	100
Április	53	15	22	10	100
Május	53	14	27	6	100
Június	53	11	30	6	100
Július	53	9	35	3	100
Augusztus	51	8	37	4	100
Szeptember	56	10	31	3	100

	MSZP	SZDSZ	Fidesz	MDF	Összesen
Október	52	11	33	4	100
November	53	9	33	5	100
December	52	12	32	4	100
Átlag 2005	54	11	30	5	100
Átlag 2004	53	11	27	9	100

A szereplési arányok általános leírása mellett állandó vizsgálati szempont az is, hogy a fontosabb témakörökben a szemben álló politikai erők milyen eséllyel nyilváníthatnak véleményt (7. táblázat). A vizsgált tematikák közül – éves viszonylatban – az ország belpolitikai helyzete emelkedett ki, amit a gazdasági témakör követett (8089 eset vs. 4679 eset).

A témák túlnyomó többségében a kormányzati oldal politikusai nyilatkoztak. A belpolitikai botrányokat taglaló megnyilvánulásokban a jobboldal prezentációja februárban, júliusban és augusztusban is magasabb volt a kormánykoalíció tagjainál. A külpolitika témakörében a két politikai pólus megoszlása az év nagy részében négyharmad-egyharmad felett alakult, mindössze decemberben mérséklődött a különbség. A belügyek esetében a két tábor részesedése stabilan kétharmad-egyharmad körül formálódott, az év utolsó két hónapjában ez az arány háromötödre-kétötödre csökkent. A kormányzat legnagyobb túlsúlyát a kultúra témakörében regisztráltuk, ahol a kabinet részesedése volt, hogy elérte a 90%-ot.

7. táblázat

A kormánykoalíció, valamint a parlamenti ellenzék képviselőinek élőszóbeli szereplése a fontosabb témacsoportokban (százalék, N=11.147)

		Külpolitika	Gazdaság	Belpolitika	Belpolitikai botrányok	Szociális szféra	Önkormányzatok	Kultúra	Katasztrófák, bűncselekmények	Egyéb témakörök
Január	kormánykoalíció	83	82	71	80	84	80	90	81	79
	ellenzék	17	18	29	20	16	20	10	19	21
Február	kormánykoalíció	76	70	65	44	83	77	77	87	79
	ellenzék	24	30	35	56	17	23	23	13	21
Március	kormánykoalíció	79	71	64	56	80	67	82	74	75
	ellenzék	21	29	36	44	20	33	18	26	25
Április	kormánykoalíció	85	73	71	54	85	69	79	55	76
	ellenzék	15	27	29	46	15	31	21	45	24
Május	kormánykoalíció	84	74	64	67	73	52	78	72	74
	ellenzék	16	26	36	33	27	48	22	28	26
Június	kormánykoalíció	75	70	63	58	86	87	84	71	67
	ellenzék	25	30	37	42	14	13	16	29	33
július	kormánykoalíció	84	68	59	47	83	64	81	80	70
	ellenzék	16	32	41	53	17	36	19	20	30

		Külpolitika	Gazdaság	Belpolitika	Belpolitikai botrányok	Szociális szféra	Önkormányzatok	Kultúra	Katasztrófák, bűncselekmények	Egyéb témakörök
Augusztus	kormánykoalíció	79	68	63	46	81	51	78	71	64
	ellenzék	21	32	37	54	19	49	22	29	36
Szeptember	kormánykoalíció	74	70	69	66	87	33	89	80	86
	ellenzék	26	30	31	34	13	67	11	20	14
Október	kormánykoalíció	81	63	64	56	84	78	71	83	83
	ellenzék	19	37	36	44	16	22	29	17	17
November	kormánykoalíció	81	70	59	56	74	67	75	83	71
	ellenzék	19	30	41	44	26	33	25	17	29
December	kormánykoalíció	63	68	59	67	74	83	96	86	86
	ellenzék	37	32	41	33	26	17	4	14	14

ÖSSZEFOGLALÁS

2005-ben a politikai paletta kormányoldali és ellenzéki szereplőinek megoszlása a kétharmad-egyharmad arány közelében alakult mind az összes, mind az élőszóbeli megjelenés esetében. A pártok közül az MSZP és a Fidesz előfordulásai voltak a meghatározók, a két kisebb párt a szereplések alig ötödét tudhatta magáénak. Az előző évhez képest az MDF könyvelhetett el nagyobb térvessztést. 2005-ben kedvezőtlenebbül alakult a kormány és a koalíció tevékenységének prezentációja, mivel 2004-hez képest éves szinten jelentősen emelkedett a kudarcos tartalmú hírek aránya (28% vs. 34%).

Mindezen számok és arányok értelmezésekor figyelembe kell vennünk, hogy a magyar gyakorlatban a politikai paletta két szemben álló felének – illetve a pártoknak – a médiaszereplését nem konstans arányokhoz és nem közvetlenül a parlamenti erőviszonyokhoz alakítják. Elsősorban a műsorszerkesztők felelőssége, hogy milyen megjelenési lehetőséget és arányt kínálnak fel a politikusoknak, döntésüket pedig nagymértékben befolyásolhatják az aktuális történések. Jelen tanulmány nem hivatott döntést hozni a kiegyensúlyozottság meglétéről vagy hiányáról, feladatának elsősorban az adatok elsődleges elemzését és a többéves tendenciák bemutatását tekintette.

JEGYZETEK

¹ Terestyéni Tamás: A közszolgálatosság követelményeinek értelmezése, különös tekintettel a média-törvény előírásaira. *Jel-Kép*, 1998/1.

² Az ATV műsorszolgáltatói státusza az év folyamán többször változott, így nem tudtuk következetesen egy típusba sem besorolni, ezért külön kezeltük.

FÜGGELÉK

1. táblázat

A politikai erők médiahasználata a vizsgált műsorokban, az összes szereplés alapján
(a kormány és a pártok véleményt nyilvánító képviselőinek %-ában, N = 24 533)

Kormánykoalíció

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Át- lag
MTV1 esti Híradó	76	73	71	74	66	67	67	67	72	71	71	69	70
MTV1 déli Híradó	75	57	63	78	70	63	67	65	67	76	69	72	69
Duna TV Híradó	74	66	62	72	71	69	69	69	67	71	67	71	69
Reggeli Krónika	75	66	67	69	65	66	63	65	62	65	62	66	66
Déli Krónika	76	65	68	70	71	66	64	68	66	71	62	70	68
Esti Krónika	66	66	65	67	70	66	64	67	67	67	63	62	66
Krónikák összesen	71	66	66	68	68	66	64	66	65	67	62	65	66
Tények (TV2)	66	60	64	64	57	62	57	60	54	57	58	62	60
RTL Klub Híradó	78	64	65	71	64	63	63	68	69	68	64	66	67
Danubius Rádió	84	75	79	80	68	64	61	68	71	75	70	69	71
Sláger Rádió	83	82	68	74	69	79	68	75	65	71	73	62	73
Jó estét, Magyarország! (TV2)	72	62	67	59	64	59	54	61	59	62	65	64	63
ATV Híradó	84	76	76	78	81	73	73	71	73	76	72	73	75
Hír TV Híradó	67	64	69	72	59	62	58	57	64	61	63	61	63
Átlag	74	68	68	71	68	67	65	66	66	68	65	66	68
<i>Köszölgéati adók</i>	73	67	66	70	69	67	66	67	67	69	65	68	68
<i>Kereskedelmi adók</i>	75	67	68	70	64	64	60	63	63	64	64	63	65

Parlamenti ellenzék

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Átlag
MTV 1 Esti Híradó	24	27	29	26	34	33	33	33	28	29	29	31	30
MTV1 déli Híradó	25	43	38	22	30	37	33	35	33	24	31	28	31
Duna TV Híradó	26	34	38	28	29	31	31	31	33	29	33	29	31
Reggeli Krónika	25	34	33	31	35	34	37	35	38	35	38	34	34
Déli Krónika	24	35	32	30	29	34	36	32	34	29	38	30	32
Esti Krónika	34	34	35	33	30	34	36	33	33	33	37	38	34
Krónikák összesen	29	34	36	32	32	34	36	34	35	33	38	35	34
Tények	34	40	36	36	43	38	43	40	46	43	42	38	40
RTL Klub Híradó	22	36	35	29	36	37	37	32	31	33	36	34	33
Danubius Rádió	16	25	21	20	32	36	39	32	29	25	30	31	29
Sláger Rádió	17	18	32	26	31	21	32	25	35	29	27	38	27
Jó estét, Magyarország!	28	38	33	41	36	41	46	39	41	38	35	36	37
ATV Híradó	16	24	24	22	19	27	27	29	27	24	28	27	25
Hír TV Híradó	33	36	31	28	41	38	42	43	36	39	37	40	37
Átlag	26	32	32	29	32	33	35	34	34	32	35	34	32
Közszolgálati adók	27	33	34	30	31	33	34	33	33	31	35	32	32
Kereskedelmi adók	25	33	32	30	36	36	40	37	37	36	36	37	35

2. táblázat

A parlamenti politikusok élőszóbeli szereplései a hírműsorokban
(a nyilatkozó szereplők %-ában, N = 11 147)

Kormánykoalíció

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Átlag
MTV1 esti Híradó	85	81	80	76	77	73	76	76	83	78	74	78	78
MTV1 déli Híradó	92	57	67	86	73	73	76	67	75	65	87	88	76
Duna TV Híradó	76	71	61	72	69	65	69	64	69	70	65	72	68
Reggeli Krónika	73	69	71	72	71	64	67	69	72	68	62	60	68
Déli Krónika	74	66	60	66	73	71	62	63	54	61	62	68	65
Esti Krónika	74	70	63	66	68	68	66	72	63	67	64	66	67
Krónikák összesen	74	69	65	67	70	68	65	69	64	66	63	65	67
Tények (TV2)	68	63	72	67	58	64	56	54	61	59	57	62	62
RTL Klub Híradó	85	67	70	75	70	62	65	69	78	70	66	69	70
Danubius Rádió	91	100	100	91	86	100	83	67	79	100	100	88	90
Sláger Rádió	94	83	73	68	65	100	83	75	83	100	100	89	81
Jó estét, Magyarország! (TV2)	73	63	76	60	61	67	49	58	63	58	57	58	62
ATV Híradó	84	77	80	80	81	76	78	77	78	79	75	78	79
Hír TV Híradó	67	59	68	71	57	58	56	49	66	61	60	56	60
Átlag	78	70	72	72	70	68	67	66	71	68	66	69	70
Közszolgálati adók	77	71	68	71	71	68	69	69	70	70	67	72	70
Kereskedelmi adók	76	66	73	70	62	62	58	55	68	63	61	62	65

parlamenti ellenzék

	Jan.	Febr.	Márc.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.	Át- lag
MTV1 esti Híradó	15	19	20	24	23	27	24	24	17	22	26	22	22
MTV1 déli Híradó	8	43	33	14	27	27	24	33	25	35	13	13	24
Duna TV Híradó	24	29	39	28	31	35	31	36	31	30	35	28	32
Reggeli Krónika	27	31	29	28	29	36	33	31	28	32	38	40	32
Déli Krónika	26	34	40	34	28	29	38	38	46	39	38	33	35
Esti Krónika	26	30	37	34	32	32	34	28	37	33	36	34	33
Krónikák összesen	26	31	35	33	30	32	35	31	36	34	37	35	33
Tények (TV2)	32	37	28	33	42	36	44	46	39	41	43	38	38
RTL Klub Híradó	15	33	30	25	30	38	35	31	22	30	34	31	30
Danubius Rádió	9	*	*	9	14	*	17	33	21	*	*	13	10
Sláger Rádió	6	17	27	32	35	*	17	25	17	*	*	11	19
Jó estét, Magyarország! (TV2)	27	37	24	40	39	33	51	42	38	42	43	42	38
ATV Híradó	16	23	20	20	19	24	22	23	22	21	25	22	21
Hír TV Híradó	33	41	32	29	43	42	44	51	34	39	40	44	40
<i>Átlag</i>	<i>22</i>	<i>30</i>	<i>28</i>	<i>28</i>	<i>30</i>	<i>32</i>	<i>33</i>	<i>34</i>	<i>30</i>	<i>32</i>	<i>34</i>	<i>31</i>	<i>30</i>
<i>Közzolgálati adók</i>	<i>23</i>	<i>29</i>	<i>32</i>	<i>29</i>	<i>29</i>	<i>32</i>	<i>31</i>	<i>31</i>	<i>30</i>	<i>30</i>	<i>33</i>	<i>28</i>	<i>30</i>
<i>Kereskedelmi adók</i>	<i>24</i>	<i>34</i>	<i>27</i>	<i>30</i>	<i>38</i>	<i>38</i>	<i>42</i>	<i>45</i>	<i>32</i>	<i>37</i>	<i>39</i>	<i>38</i>	<i>35</i>

3. táblázat

A hírműsorok első húsz leggyakoribb szereplőjének neve, pártkötődése, illetve a nem párttag politikusok esetében közjogi beosztásuk, szerepléseik száma és aránya, valamint nyilatkozataik részaránya

Helyezés 2005	Név	Pártkötődése, közjogi beosztása	Szereplések száma	Szereplések aránya (%)	Nyilatkozatok aránya (%)
1.	Gyurcsány Ferenc	miniszter (MSZP)	2853	3,6	47
2.	Orbán Viktor	pártelnök (Fidesz)	1086	1,4	52
3.	Batiz András	kormányzóvivő	714	0,9	47
4.	Kuncze Gábor	pártelnök (SZDSZ)	617	0,8	50
5.	Kóka János	gazdasági miniszter	598	0,8	54
6.	Hiller István	pártelnök (MSZP)	533	0,7	51
7.	Veres János	pénzügyminiszter (MSZP)	520	0,7	47
8.	László Boglár	volt kormányzóvivő (Fidesz)	459	0,6	46
9.	Áder János	(Fidesz)	439	0,6	57
10.	Dávid Ibolya	pártelnök (MDF)	439	0,6	47
11.	Magyar Bálint	oktatásügyi miniszter (SZDSZ)	416	0,5	60
12.	Lamperth Mónika	belügyminiszter (MSZP)	356	0,4	50
13.	Demszky Gábor	főpolgármester (SZDSZ)	350	0,4	60
14.	Varga Mihály	(Fidesz)	344	0,4	57
15.	Szili Katalin	az országgyűlés elnöke (MSZP)	339	0,4	50
16.	Pokorni Zoltán	(Fidesz)	320	0,4	54
17.	Rácz Jenő	egészségügyi miniszter	309	0,4	61
18.	Mádl Ferenc	volt köztársasági elnök	303	0,4	28
19.	Szijjártó Péter	(Fidesz)	271	0,3	49
20.	Rogán Antal	(Fidesz)	261	0,3	61

A szereplők pártkötődésének/közjogi beosztásának leírása az MTI-nek *A magyar közélet kézikönyve* című kiadványa alapján készült.

MÓDSZERTAN

Síklaki István

AZ ONLINE KVALITATÍV KÖZVÉLEMÉNY- ÉS PIACKUTATÁS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI

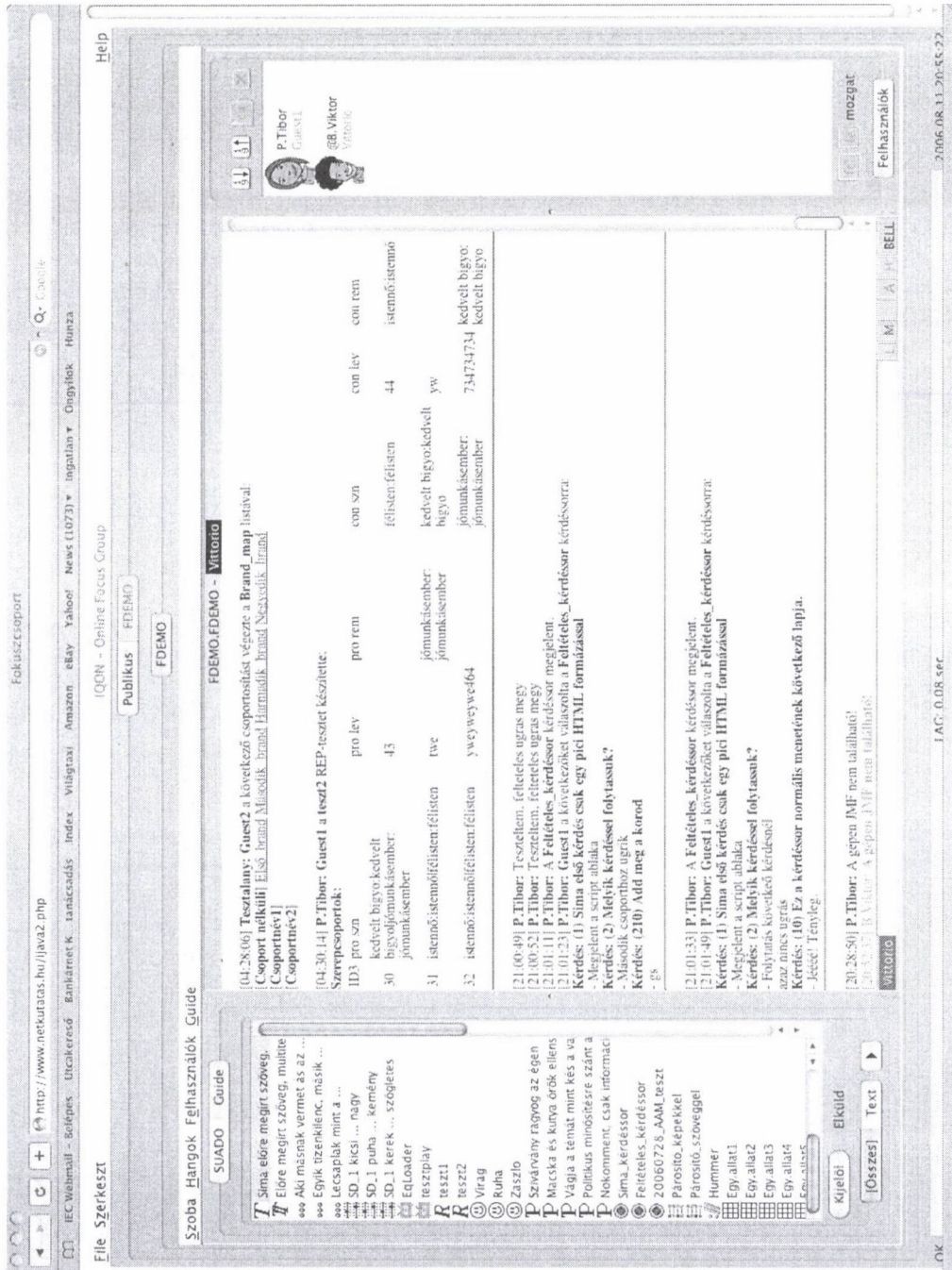
A kvalitatív közvélemény- és piackutatásban elsősorban strukturálatlan vagy félig strukturált interjút, legnagyobb arányban pedig fókuszcsoporthoz tartozó interjút alkalmaznak (olykor találunk példát a részt vevő megfigyelés különféle formáira, például próbavásárlás). Az interjú fogalma annyira közismert, hogy nem szorul magyarázatra. A fókuszcsoporthoz tartozó esetben azonban talán nem tételezhetjük föl minden további nélkül, hogy az olvasó tisztában van a mibenlétével, módszertani lényegével, márpedig ez a cikk nagyobb részt e módszer személyes és online változatait hasonlítja össze. Ezért helyénvaló röviden összefoglalnunk a fókuszcsoporthoz tartozó módszer lényegét (Síklaki, 2006).

A FÓKUSZCSOPORT MÓDSZERE ÉS ONLINE VÁLTOZATA

Egy jól definiált célcsoportból 8-10 fős csoportokat meghívunk egy 1,5-2 órás beszélgetésre. A beszélgetést egy lazán strukturált vezérfonal mentén egy moderátor vezeti, akinek az a feladata, hogy a kutatás szempontjából lényeges kérdések körül folyjon a beszélgetés, olykor vita, anélkül hogy a moderátor maga direkt kérdéseket intézne a résztvevőkhöz. A moderátor a csoportok vezetéséből, a csoportdinamikából ismert jelenségeket aknázza ki célja eléréséhez. Ennek az eljárásnak a lényege, hogy a résztvevők egyéni élményeik közös megvitatása által olyan attitűdöket is megfogalmaznak, amelyek korábban „kész válaszokként” nem voltak számukra sem tudatosak. Ezáltal a fókuszcsoporthoz tartozó módszerrel az attitűdök, a vásárlási, szavazási és általában viselkedési szándékok mélyebb motivációihoz férhetünk hozzá. Előnye az interjúval szemben, hogy egyrészt itt a csoportdinamika, a kölcsönhatásba lépő vélemények és érzelmek segítenek a mélyebb, reflektálatlanabb attitűdök felszínre hozásában, másrészt a csoport a magányos moderátorral szemben kevésbé érez spontán kényszerítést arra, hogy ráhangolódjon a kutató elvárásaira, s ezáltal művi eredményeket kapjunk. További technikai sajátossága a fókuszcsoporthoz tartozó módszernek, hogy a beszélgetést nem csupán rögzítik (ma már szinte kizárólag videofelvételen), hanem arra alkalmas megfigyelőszobából a kutató munkatársai, a megbízó képviselői valós időben figyelemmel kísérhetik.

Az internet megjelenésével különösen a széles sávú hozzáférés egyre gyorsuló terjedése óta – kézenfekvő törekvés, hogy a kvalitatív módszerek online alkalmazhatóságának is megteremtjük a módszertani feltételeit. Az egyéni interjú esetében ez nyilvánvalóan megint csak jóval kisebb kihívást jelent, mint egy fókuszcsoport-interjú lebonyolításakor. Az egyik fő technikai akadályt a csatornkapacitás jelentette: 6-8 fős csoportot valós idejű interakcióra összehozni komoly nehézséget jelentett, ezért kezdetben online fókuszcsoporton olyan megoldásokat (is) értettek, amikor egy adott témában összetoborzott résztvevők moderált e-mailben cserélték ki meghatározott időkeretek között a véleményüket, tapasztalataikat, vagy egy sajátosan szervezett, meghívásos, tematikus, moderált fórumként ismét csak meghatározott időkeretek között vitathatták meg a kutató által megjelölt témát. Mindezek a próbálkozások nyilvánvaló megalkuvást jelentettek a személyes fókuszcsoportok bevált, nagy hagyományra visszatekintő módszeréhez képest, így nem meglepő, hogy nem terjedtek el széles körben a piaci alkalmazásokban.

Az informatikai fejlődés jóvoltából azonban ma már megoldható a teljes virtuális fókuszcsoport létrehozása. Mivel ezek piaci termékek, a részleteikhez nemigen lehet hozzáférni, ezért itt egy olyan rendszert mutatunk be röviden, amelyre módunk van rálátni.¹ A rendszer működésének legfontosabb feltétele, hogy az előre egyeztetett időben az interjúalanyok jelentkeznek egy megadott internetes helyen, kutatói portálon, amely tulajdonképpen virtuális előszoba. Itt azonosítják magukat az érdemi kutatást megelőző hagyományos vagy online toborzáskor kapott névvel és jelszóval. Az adminisztráció ellenőrzi, hogy a bejelentkező csakugyan megfelel-e a kutatás kritériumainak, majd beengedi a virtuális társalgóba (chatroom), ahol az interjú zajlik. Ebben a társalgóban vár vagy idecsatlakozik, ide „érkezik” az interjú vagy fókuszcsoport moderátora. Az interjú folyamán a moderátor változatos ingeranyagokat mutathat be, küldhet el az alanyoknak (kérdőívek, képek, videobejátszások, szövegek stb.), illetve a hagyományos interjúkból ismert projektív módszereket alkalmazhatja (szemantikus differenciál, kollázs, befejezetlen mondatok, brand mapping stb.; lásd Gordon–Langmaid, 1997; Síklaki, 2006). Az interjú lebonyolításában a kutatási anyagból előre generált és a rendszerbe feltöltött vezérfonal segít, amelytől szükség szerint a moderátor szabadon eltérhet, de azt követve akár pontról pontra azonos interjúkat is készíthet. Az interjú alanyai tehát anonimek, keresztnévvel vagy becenévvel és a maguk által választott tetszőleges (arc)képpel (avatarral) vesznek részt a beszélgetésben. A virtuális megfigyelőszobában a hagyományos stúdióhoz hasonlóan a megrendelőnek módja van az interjút figyelemmel kíséreni, a moderátornak menet közben is javaslatokat adni. Az egyes interjúk során keletkezett szövegek folyamatosan SQL-adatbázisba kerülnek, amelyhez az adminisztráción kívül csak megfelelő jogosítványokkal lehet hozzáférni. Az így keletkezett interjúk „leiratai” szabványos txt- és html-formátumban exportálhatóak. (A html-formátum a bemutatott ingeranyagok hivatkozását vagy magát a bemutatott ingeranyagot is tartalmazhatja.)

1. ábra

Az IQON online fókuszcsoporthrendszer képernyője a moderátor szemszögéből

A KVALITATÍV MÓDSZEREK PSZICHOLÓGIAI ALAPJAI

A kvalitatív módszerek lényeges sajátossága az önkitöltős vagy személyes megkérdezéses kérdőíves módszerekkel összehasonlítva az, hogy míg az utóbbinál csak olyan információhoz juthatunk hozzá, amelyre a megkérdezett tudatosan reflektált már, azaz, jobbik esetben, vagy kész, végiggondolt válasza, vagy a kérdés pillanatában „talál” ki egy odaillőnek vélt választ, addig a kvalitatív módszerekkel mélyebb tartalmakhoz is eljuthat a kutató. A kérdőíves kutatási módszerek módszertani problémáit itt nincs helyünk részletesen taglalni (lásd például Babbie, 1995; Hewstone és mtsai, 1999, 2006; Smith–Mackie, 2001), a mi szempontunkból a legfontosabb mozzanat az, hogy nem engednek hozzáférést a nem vagy csak félig tudatos, spontán, reflektálatlan gondolatokhoz, attitűdökhöz, érzésekhez. Márpedig ezeknek a nem reflektált attitűdöknek igen jelentős, megkockáztathatjuk, döntő hatásuk van a tényleges viselkedésre, s nem feltétlenül vannak összhangban azokkal a tudatos, racionális magyarázatokkal, amelyeket – akár a magunk számára is, de még inkább mások, például piac- és közvéleménykutatók számára – cselekedeteink, ítéleteink, döntéseink, érzései vagy egyéb élményeink indítékeként adni tudunk. Ez a kvalitatív kutatások kognitív pszichológiai aspektusa.

A másik pszichológiai aspektus a társas interakcióval kapcsolatos. Bizonyos fokú kölcsönhatás a kérdőív személyes lekérdezésekor is kialakul a kérdező és alanya között (sőt, az önkitöltős kérdőívknél is érvényesül ez a hatás, csak kevésbé erőteljesen és a kitöltőnek a kérdőívet megtervező kutatóval, annak intézményes és egyéb háttérével kapcsolatos elképzelései alapján), de nyilvánvalóan egy nagyságrenddel intenzívebb, amikor szemtől szemben zajlik egy lazán strukturált interjú, amely ráadásul a kvalitatív kutatások esetében rendszerint eléggé hosszú is, nemegyszer 1-2 órás.

A harmadik aspektus a kis személyes csoportok belső dinamikájával kapcsolatos. Azokról a jelenségekről van itt szó, hogy a csoport egyes tagjai milyen hatást gyakorolnak a többiekre, a csoport egészenek teljesítményére, milyen, csak a csoport szintjén érvényesülő új hatások bontakoznak ki, milyen a kölcsönhatás a csoport vezetője – fókuszcsoport esetében a moderátor – és a többiek között. A legfontosabb praktikus szempont itt az, hogy ezek a csoportdinamikai folyamatok mennyiben segítik elő s mennyiben akadályozzák a kutatás célját: a tudatos felszín alatti, nem reflektált attitűdök és motivációk felszínre hozását.

Ennek a cikknek a kereteit nyilvánvalóan szétfeszítené ennek az egyébként is több tankönyvi fejezetet átfogó témának a részletes kifejtése. Ezért az alábbiakban igyekszünk nagyon tömören, csak a szűkebb témánk, a kvalitatív kutatás kérdéseit szem előtt tartva összefoglalni a leglényegesebb összefüggéseket.

KOGNITÍV PSZICHOLÓGIAI ALAPOK

Az szociálpszichológia, azon belül különösen a kognitív szociálpszichológia az elmúlt évtizedekben több hullámban szembesített bennünket olyan empirikus eredményekkel, amelyek alapjaiban ingatják meg azt az élményünket, hogy szabad akaratlanul rendelkező ágensekként mindig tudjuk mit, és főleg milyen szándék által vezérelve cse-

lekszünk (leszámítva persze a módosult tudatállapotokat). Érzékeltetésül csak egy példát hadd idézzek (Nisbett–Ross, 1980). Egy bevásárlóközpont előterében felállítottak egy standot, ahol kitétek egymás mellé négy nejlon harisnyanadrágot márka nélkül. Két napon át az arra járó hölgyeket megkérték, hogy teszteljék ezeket a harisnyanadrágokat, egy íven rangsorolják, hogy a megszámozott harisnyák közül melyiket tartják a legjobb, második legjobb stb. minőségűnek. A rangsorolás után arra is megkérték őket, hogy indokolják meg, miért éppen az adott rangsort állították föl. Az eredmények azt mutatták, hogy egyetlen nagyon erős hatás érvényesült a preferenciákban: a sorrend. A jobb szélső harisnyanadrágot négyszer annyi hölgy ítélte a legjobb minőségűnek, mint a bal szélsőt. Természetesen a négy márkátlan harisnyaminta tökéletesen azonos volt. Az indoklások igen változatosak és nagyon racionálisak voltak, de a valóságos motiváció, a preferált harisnya sorrendi helye még véletlenül sem bukkant fel közöttük. Természetesen érthető ez a magatartás, de arra akkor is frappáns választ ad, hogy adott esetben mennyire nincs közvetlen, introspektív hozzáférésünk a valódi indítékainkhoz. Ma már általánosíthatunk is, s kimondhatjuk, hogy *soha nincs közvetlen hozzáférésünk a cselekedeteink, döntéseink kognitív és érzelmi alapját képező folyamatokhoz*. Ennek az állításnak a részletes kifejtése és bizonyítása meghaladná ennek a cikknek a kereteit, ezért a mélyebb ismeretekre vágyó olvasónak a szakirodalmat ajánljuk (lásd Wegner, 2001, 2005; Bargh, 2005; Wegner–Bargh, 1998; Síklaki, 2006). Márpedig ha nincs közvetlen, tudatos hozzáférésünk a tetteinket motiváló tényleges folyamatokhoz, ha csupán – többnyire persze eléggé pontos – becsléseink és következtetéseink vannak róluk, akkor kardinális kérdés minden kutatás számára, hogy egy külső megfigyelő, a maga megfelelő módszereivel, képes-e adott esetben megbízhatóbb becsléssel, következtetéssel szolgálni a célszemélyek, a célcsoport valódi mozgatórugóiról, mint ők maguk. Azt láttuk, hogy a kvantitatív módszerek erre nem alkalmasak, míg a kvalitatív módszerek idestova évszázadnyi tapasztalatai – ötvözve a modern pszichológia ismereteivel – avval kecsegtetnek, hogy igen.

A társas interakció aspektus

Szemponunktól a társas interakció aspektusnak az a legfontosabb mozzanata, hogy a résztvevők – legyen szó egyéni vagy csoportos interjúról – kölcsönösen – jobbára nem vagy csak részben tudatos – elvárásokkal, előzetes vélekedésekkel rendelkeznek a másik félről vagy felekről, az adott szituációról, a szituációhoz kapcsolódó konkrétabb vagy általánosabb társadalmi normákról stb. Ezek a kölcsönös elvárások azután ismét csak a tudatos kontroll alól kibújva nagyban befolyásolhatják az interjú menetét, a kapott válaszokat. Az egyik jellegzetes következménye ennek, hogy a két fél nem tudatosan egymásra hangolódik, s ha ez együttműködő jelleget ölt, akkor kooperálnak abban, hogy a kérdező olyan válaszokat kapjon, amilyeneket elvár (vagy legalábbis a kért szerinti elvár); s a kérdező nem tudatosan olyan kérdéseket tegyen föl, ami a kért számára jelent pozitívumot (például megerősíti a pozitív énképét), vagy éppenséggel kerülje az olyan – a kutatás szempontjából egyébként lényeges – kérdések feszegetését, amelyekről tudat alatt sejti, hogy a kért számára kínosak volnának. Persze az is előállhat, bár a tapasztalatok szerint ritkábban, hiszen alapjában véve az ember rendkívül együttműködő hajlamú faj, hogy versengésre vagy akár ellenséges-ségre hangolódna rá a felek, megint csak anélkül, hogy erről tudatos reflexiójuk, visszajelzésük volna. Ilyenkor másként, de legalább annyira torzulnak a kutatási eredmények.

A csoportdinamikai aspektus

A személyes csoportok dinamikájának a kvalitatív kutatás szempontjából legfontosabb mozzanatai, hogy egyfelől hamar kialakulnak szerepek és normák, másfelől jellemző az ilyen együttesekre, hogy konszenzusra és konformis magatartásra töreksznek. A fókuszcsoporthoz a moderátornak kell arról gondoskodnia, hogy háttérbe szorítsa azokat a magatartásmódokat, amelyek hátráltatják a kutatási cél elérését (minél több és változatosabb egyéni vélemény, attitűd felszínre kerülését).

Az egyik legsúlyosabb ilyen problémát a véleményvezér szerepének kialakulása okozza. Ennek az a kockázata, hogy hiába ül a csoportban nyolc különböző ember, jórészt csupán egy véleményt, a véleményvezéréét van módunk megismerni. Ráadásul az övét sem biztos, hogy híven, hiszen ha el tudja foglalni ezt a szerepet, akkor attól fogva nem önmagát adja, hanem az adott társas helyzetnek megfelelő szerepelvárásokat elégíti ki. (Egy sor más szerep is kialakul, ezeket részletesebben lásd Síklaki, 2006). Ennek a jelenségnek az ellentéte az a nehézség, hogy mindig van egy-két résztvevő, aki passzív marad, például azért, mert zavarja a csoport nyilvánossága vagy a stúdió.

A személyes csoport természetes hajlama, hogy a csoportnorma iránti konformitásra törekszik (ami természetesen nem tudatosan választott stratégia). A résztvevők ráhangolódnak a spontán kialakuló csoportnormára, ami elsősorban tudattalan utánzás útján, úgynevezett társas fertőzéssel válik uralkodóvá. A legtipikusabb ilyen norma a „legyünk pozitívak” vagy a „legyünk kritikusak” normája. Nem kell mondani, mekkora veszélyt jelent az eredmények megbízhatóságára nézve egy ilyen norma erős érvényesülése: vagy elnyomja a kutatás szempontjából fontos negatív adatok felszínre kerülését, s ezáltal indokolatlanul pozitív benyomás alakul ki, vagy felerősíti a kritizálás, nemritkán az önmagáért való kritizálás hajlamát, miáltal egy egyébként jó elgondolást alaptalanul elvethet. (Ez a reklámügynökségek réme: amikor egy kiváló kreatív ötletet egy negatív normát követő fókuszcsoporthoz ízekre szed, s emiatt az ügyfél nem meri megkockáztatni, hogy megvalósítsa; lásd Michelberger, 2000; Síklaki, 2006).

A SZEMÉLYES ÉS ONLINE KUTATÁS FŐ TARTALMI KÜLÖNBSÉGEI

Az összehasonlítás szempontjából az igazán markáns mozzanatokat a fókuszcsoporthoz lehet megragadni, ezért a továbbiakban erre a módszerre szűkítjük az online kvalitatív kutatások módszereire vonatkozó fejtegetéseinket. A legfontosabb, nem technikai, hanem a kutatás tartalmi részét illető különbségeket a hagyományos, személyes fókuszcsoporthoz és az interneten zajló online fókuszcsoporthoz között három fő terület köré csoportosítjuk: a nem verbális csatorna jelentősége, az anonimitás vagy személyes jelenlét kérdése és a szóbeli vagy írásbeli kommunikáció témája. A témakörökbe ágyazódva bukkannak majd föl rendre azok a pszichológiai jelenségek, amelyeket fentebb érintettünk, s amelyek segítenek annak alátámasztásában, hogy a személyes, illetve online fókuszcsoporthoz melyik tényezőt milyen módon hozzák a kutatást segítő vagy nehezítő pozícióba.

A nem verbális csatorna jelentősége

Fogadjuk el azt az általánosan elterjedt, sarkos véleményt, hogy az internetes csevegőszoba nem kedvez a nem verbális kommunikációs csatorna érvényesülésének. Ez így persze kissé túlzás. És most nem csupán az emotikonok gazdag és változatos készletére gondolok, vagy az olyan metakommunikációra, amelyet a különböző írásjelek mennyiségével hajtunk végre (például ?). Az ember számára a metakommunikáció végtelenül fontos, mert többnyire ennek segítségével fejezzük ki és fogjuk föl a társas viszonyra vonatkozó értelmezéseket (Watzlawick és mtsai, 1967). Épp ezért azonban rendkívül találékonyak is vagyunk abban, hogy milyen eszközöket foghatunk hadra ennek az információnak a kommunikálása érdekében. Tehát az emotikonokon túl számtalan stílusbeli, megszólításbeli és egyéb eszközt vetünk be a cél érdekében. Ezzel együtt azt be kell látni, hogy még ez a rendkívüli leleményesség sem elengedő ahhoz, hogy pótolja az evolúció évmilliói alatt csiszolódott, hagyományos nem verbális csatornák kiesését.

A kérdés az, hogy a hagyományos nem verbális csatorna kiesése a kvalitatív kutatás céljai szempontjából mennyiben jelent hátrányt, s mennyiben előnyt. A nem verbális csatornát a pszichológia nézőpontjából vizsgálva hatásuk elsősorban nem a kognitív, hanem a társas interakciós és csoportdinamikai területen érvényesül. Itt kell tehát vizsgálnunk. A társas interakcióval kapcsolatban azt írtuk, hogy azzal a veszéllyel jár a kutatásra nézve, hogy a felek egymásra hangolódnak, öntudatlanul egymás hallgatólagos elvárásainak igyekeznek megfelelni, ami könnyen oda vezethet, hogy valódi, érvényes adatok helyett többé vagy kevésbé szituatív műterméket kapunk. Ezeket a hallgatólagos elvárásokat részben az eleve meglévő tudásunk és kölcsönös tudásunk hordozza, de az interjú során döntő mértékben a nem verbális csatornán zajló metakommunikáció közvetíti. Ha tehát ez a csatorna kiesik, s helyette a kevésbé kifinomult, kevésbé hagyományos metakommunikációs eszközök működnek csupán, akkor kevésbé érvényesül a társas interakciónak ez a kutatási eredményeket eltorzító hatása. Azt látjuk tehát, hogy ebből a szempontból a hagyományos nem verbális csatorna kiesése az online kvalitatív kutatás esetében inkább előny, mint hátrány.

A csoportdinamika hatásait szemügyre véve hasonló következtetésre juthatunk. Mi történik egy személyes csoportban. Adva van egy téma, amely körül a beszélgetés forog. Ez a verbális szint. Közben kialakulnak a szerepek, működésbe lép a konformitás normája. Lássunk egy tipikus forgatókönyvet. Az egyik résztvevő például megragadja a véleményvezér szerepét (gyakorlatilag nincs olyan csoport, ahol erre a szerepre ne adódna aspiráns). Ennek tipikus verbális jele, hogy egy kérdés után övé az első szó, és jóval többet szól hozzá a beszélgetéshez, mint a többiek. A jó moderátor igyekszik a véleményvezér-aspiráns hatását mielőbb minimálisra csökkenteni, ezért udvariasan megkéri az illetőt, hogy fogja vissza magát, várja meg, amíg a többiek elmondják véleményüket. Ezt az emberek többnyire készségesen, sőt legtöbbször fegyelmetlenül meg is teszik. A nem verbális csatornájukat viszont, lévén nem tudatos, nemigen tudják kontrollálni, s hiába nem szólnak hozzá elsőként egy felvetődő gondolathoz, annak minősítését a mimikájukkal, gesztusaikkal, testtartásukkal óhatatlanul kommunikálják, amit a csoport többi tagjai a nem verbális jelekre finoman beállított „antennáikkal” természetesen „vesznek”, s így ott vagyunk, ahol a part szakad: a véleményvezér torzítani a fogja a többiektől származó kvalitatív adatokat. Az online helyzetben ez a hatás is sokkal kevésbé érvényesül. Bár itt is lehetnek olyanok, akik valamivel gyorsabban reagálnak, többször szólnak hozzá, de ennek nem verbális síkja ke-

vésbé érvényesül, ezért jobban kontrollálható. Ha a virtuális vitaszobában kéri a moderátor a véleményvezérségre aspiráló résztvevőt, hogy húzódjon visszább, akkor ezt sokkal nagyobb sikerrel képes végrehajtani. Sőt, az IQON-rendszer módot ad a moderátor számára, hogy „kihívja” az aspiránst egy ún. privát szobába, ott megbeszélje vele, amit kell, s így nem befolyásolja a csoport hangulatát, a résztvevő önérzetét; vagy módja van arra, hogy manipulálja a képernyőre kerülő hozzászólások sorrendjét és ütemét, ezáltal „segíthet” is ebben a visszahúzóásban.

Azt mondtuk, hogy a személyes kiscsoportokat, amilyen a fókuszcsoport is, jellemzi, hogy konszenzusra törekszenek, s ennek egyik legfontosabb közvetítője a konformitás normája: a csoport résztvevőinek véleménye közeledjék egy közös csoportnorma felé (Smith–Mackie, 2001). Ezt a dinamikát megint csak nem explicit verbális kommunikáció segítségével hozza létre és tartja fenn a csoport, hanem a nem verbális csatormán keresztül. A csoport résztvevői nem tudatosan, mintegy imitáció útján egymásra hangolódnak, s a normák és közös vélemények az úgynevezett társas fertőzés útján terjednek szét a csoportban. Éppen ezért igen nehezen ragadhatók meg az elemzés számára. A hagyományos nem verbális csatorna kiesése ezt a dinamikát is nagymértékben csökkenti. A csoport résztvevői a saját környezetükben, a saját képernyőjük és billentyűzetük előtt sokkal nagyobb mértékben képesek megőrizni egyéni szuverenitásukat, s elkerülni azt a lelki állapotot, amelyet deindividuációnak is nevezhetnénk (Zimbardo, 1969). Az online fókuszcsoport tehát a hagyományos nem verbális csatorna kiesésével a kutatás szempontjából ebben a tekintetben is előnyre tesz szert a személyes fókuszcsoporttal szemben.

Az volna tehát a tanulság, hogy az online fókuszcsoportok módszertanilag megbízhatóbb eredményekre vezetnek, mint a személyes fókuszcsoportok? Lényegében igen. De azért van veszteség. Vannak olyan esetek, ha nem is gyakran, amikor a nem verbális csatorna elárulja a valódi attitűdöt. Akkor fordulhat ez elő, ha erős a készletés, hogy szóban egy társadalmi szempontból kívánatosnak tekintett véleményt hangoztassunk – és értelemszerűen nem kívánatosnak tartott spontán attitűdöt elrejtünk. Egy reklámkonceptió tesztelése során például az egyik sztori igen szellemes volt, de az öngyilkosság témájával viccelődött. Az egyik fókuszcsoport résztvevői szóban felháborodott véleményekkel bírálták ezt az ötletet, és mereven elutasították. A videofelvételt visszanezve azonban látható volt, hogy a poén elcsattant, és egy pillanatra önfeledt nevetést, mosolyt váltott ki a résztvevőkből (az eset részletes leírását lásd Síklaki, 2006). Itt nyilvánvalóan hátrányt jelentett volna a kutatás számára, ha hiányzik a nem verbális csatorna információja. Más kérdés persze, hogy egy anonim online helyzetben is szükségét érezték volna-e a résztvevők a valódi reakciójuk elrejtésének.

Anonimitás vagy személyesség

Az anonimitás izgalmas kérdés, nagyon sok feltevés él a köztudatban a hatásáról, amelyek egy része kétséges, egy része jogos, egy részéről pedig bebizonyosodott, hogy tévedés. A legtöbben – a laikusok és a szakemberek közül is sokan – úgy látják, hogy előnye és hátránya egyaránt, hogy a felelősséget vállaló egyén rejtve marad. Nyilvánvaló előnye, hogy így az ember kevésbé érzi a kényszert, hogy a mondanivalója megfeleljen a társadalmi elvárásoknak. Ennek az a fonákja, hogy azt gondolják, az egyén, mentesülve a felelősség alól, megbízhatatlan, vagy szélsőséges válaszokat ad, amelyek egyébként nem jellemzőek rá, tehát a

kutatási eredmények torz képet fognak mutatni. Az előnyéről vannak pozitív tapasztalatok, bár elképzelhető, hogy még az anonim fókuszcsoporthelyzetben is hatnak a társadalmi elvárások. Ami azt az aggodalmat illeti, hogy felelőtlen válaszadáshoz vezetne ez az anonim szituáció, eddig a tapasztalatok éppen az ellenkezőjéről szólnak. Pszichológiai szempontból ugyanis eléggé eltér egy online fókuszcsoporthoz az internet más, anonimitást biztosító helyzetétől éppúgy, mint azoktól a kísérleti helyzetektől, amelyek között a deindividuum hatásait Zimbardo tanulmányozta (Zimbardo, 1969). (Megjegyzendő, hogy az internetes fórumokon is csak korlátozottan nevezhetők anonimnak a rendszeresen hozzászóló résztvevők. Erről bővebben lásd Wallace, 2002). Egyrészt – ma még legalábbis a szerző praxisában – az online fókuszcsoporthoz résztvevőt is személyesen lekérdezett szűrő kérdőív alapján választjuk ki, s a résztvevő személyes kapcsolatban áll toborzójával, vele beszél meg a csoport időpontját, tőle kapja a részvételét honoráló ajándékot. Márpedig ez komoly személyes elkötelezettséget jelent a számára, ami akkor is hatással van a magatartására, arra, hogy komolyan veszi a részvételt, ha egyébként magán a csoporton a véleménye névtelenül kerül föl a közös képernyőre. Egy másik fontos pszichológiai tényező, hogy ez a fajta anonimitás és virtualitás meglepő módon éppen, hogy fokozott azonosulásra készíti a csoporttal a résztvevőket a személyes csoportokhoz képest (Postmes és mtsai, 1999; Wallace, 2002). S a fokozott azonosulás oda vezet, hogy komolyan veszik a csoport normáit, meglepően fegyelmezetten vesznek részt a beszélgetésben. Csak egy apró példa. Kisgyerekes anyukákkal folyt a fókuszcsoporthoz interjú. Minden további nélkül megteheti ilyenkor az egyik résztvevő, hogy egy időre otthagyja a virtuális vitaszobát, ha éppen valami dolga akad. Kell némi idő, amíg kiderül, hogy kimaradt, s ha csak rövid időre hagyta ott a gépet, akkor észre sem venni, hiszen a képernyőjén át tudja futni, hogy mi hangzott el, amíg távol volt. Ennek ellenére a mamák mindig szóltak, hogy most egy percre kiszállnak, mert meg kell etetni a babát. S erre az erős azonosulásra mutat az a masszív tapasztalat is, hogy a beszélgetés végén nagyon hosszúra nyúlik a búcsúzkodás, érezhetően nehezküre esik a résztvevőknek elválniuk egymástól. Bár az internetes szakirodalom nem utal rá, van ennek a jelenségnek internetet megelőző bizonyítéka is. Zimbardo (1969) egyik vizsgálatában a résztvevőket egyenként kísérték be egy koromsötét szobába, azzal, hogy ott idegenekkel fognak eltölteni egy órát, utána is külön fognak távozni, és soha nem fogják megtudni, hogy kikkel tartózkodtak egy helyiségben. Ebben a szituációban a résztvevők nagyon mély vonzalmat éreztek egymás és a csoport iránt, szívmengető érzésről számoltak be, és szinte minden résztvevőnek nehezebb esett távozni, illetve rossz érzés volt, amikor egyikőjüket kikísérték a csoportból: úgy érezték, elvesztenek egy számukra fontos társat.

Úgy tűnik tehát, hogy a virtuális vitaszoba anonimitása pszichológiai szempontból nem jelent hátrányt a kutatás szempontjából, sőt. Nyilvánvaló, hogy társadalmi szempontból kényes kérdések (rasszizmus, nemi preferenciák, fogyatékoság, halálbüntetés stb.) megvitatása esetén az anonimitás milyen módszertani előnyöket kínál. S ez még nem minden. A személyes csoportok összeállítása igen kényes feladat tud lenni, ha a téma olyan, márpedig a téma gyakran olyan. Vegyük a politikai attitűdöket vizsgáló kutatásokat. Szociálpszichológiai közhely, hogy a politizálás inkább a férfiakra vonatkozó nemi sztereotípiája része, s általános az egyetértés laikusok körében is abban, hogy a férfiak kompetensebbek politikai kérdésekben, mint a nők. Ettől még persze a nők politikai attitűdjei is igen fontosak lehetnek akár egy választási kampányban, akár valamilyen fontos közpolitikai kérdéssel kapcsolatban. A nemi sztereotípiák azonban azt eredményezik, hogy egy vegyes nemű csoportban a nők automatikusan a férfiakra hagyatkoznak, nem alakítanak ki vagy hangoz-

tatnak önálló véleményt, és általában is jóval passzívabbak, mint a férfiak. Egy hagyományos kutatásban ezért kénytelenek a kutatók a nemre nézve homogén csoportokat létrehozni, ami viszont azt eredményezi, hogy kétszer annyi csoportra van szükség. Mivel a homogenitásnak más kritériumait is gyakran figyelembe kell venni, az egy kutatásban lebonyolítható csoportok száma pedig igen korlátozott (maximum egy tucat), ez a tényező komoly dilemmát tud okozni. Az online csoportok anonim volta ugyanakkor lehetővé tudja tenni, hogy a résztvevők nemét eltitkoljuk, s így a nők is egyenrangú félként vehetnek részt a beszélgetésben. A nemek és a politika kérdése egy a sok hasonló problémás lehetőség közül.

Szóbeliség vagy írásbeliség

Az általunk ismert mai online fókuszcsoport-rendszerek a csevegőszobák elvén működnek, azaz a résztvevők begépelik a hozzászólásaikat, s amikor az „enter” billentyűt lenyomják, akkor az megjelenik a fölfelé gördülő közös képernyőn. Kézenfekvő a fenntartás, hogy ez a kommunikációs mód nagyon eltér a kötetlen beszélgetés szóbeliségétől, s ez az eltérés a kutatás szempontjából hátrányos. Sokan úgy is tekintenek erre a körülményre – eleinte a szerző is így gondolta –, hogy csupán átmeneti megalkuvásról van szó, az informatika fejlődése rövid időn belül gyakorlatilag mindenki számára hozzáférhetővé teszi az internetalapú konferenciatelefonálást, s akkor ez a probléma megoldódik. Sőt, az olcsó, monitorra szerelhető webkamerák és a széles sávú internet-hozzáférés rohamos elterjedésével a videokonferencia sem utópia. Az eddig felhalmozott tapasztalatok ezekkel a józan észen alapuló elgondolásokkal szemben azt támasztják alá, hogy az írásbeliség a kutatás szempontjából gyakran több előnnyel, mint hátránnyal jár, s most úgy látom, hogy amikor már szabadon választhat a kutató a konferenciatelefon vagy a videokonferencia és a billentyűs csevegőszoba lehetősége között, akkor is valószínű, hogy gyakrabban marad meg ez utóbbinál.

Az írásbeli beszélgetésnek a kutatás szempontjából legfontosabb előnye, hogy nagyban segíti a résztvevőket abban, hogy a saját, szuverén véleményüket fejtsék ki, s ne nagyon befolyásolja őket az, amit mások mondanak. Ugyanis miközben leírják a hozzászólásukat, sokkal inkább vannak önmagukban, mint egy élőszóban zajló beszélgetéskor. Csak miután „elküldték” a hozzászólásukat, futják át, hogy a többiek mit gondolnak. Akkor persze átfutják, és létrejön az interakció, de az kevésbé akadályozza meg vagy torzítja el menet közben a saját alakuló véleményük kibontakozását, mint a szóbeli kommunikáció helyzetében.

Természetesen az írás jóval lassúbb, mint a beszéd, ezért mennyiségre kevesebb szöveges anyagot kapunk egy írásos online fókuszcsoport esetében, mint amikor egy szóbeli csoport felvételét ültetjük át írásba. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a mennyiségi különbség döntő többségét az üresjáratok arányának különbsége adja: a szóbeli beszélgetések átiratai hemzsegnak a fölös kitérőktől, amelyeket a moderátor tolerálni kénytelen, hogy a csoport kötetlen hangulatát megóvja. Ezek a fölös kitérők maradnak le jobbra az írásos forma esetén, s a téma szempontjából lényeges vélemények uralkodnak (Underhill–Olmsted, 2003).

Eddigi tapasztalataink szerint egyedül a „sztorizás” csökkenése okoz módszertani veszteséget. Az emberek szóban nagyon szeretnek anekdotázni, s ezek a kis narratív anyagok a kvalitatív kutatás számára nagyon értékesek lehetnek, még akkor is, ha csak minden tizedik történet vág a témába. Az ilyen anekdoták képesek szállítani azokat a finom részleteket, amelyek sokat segítenek a mögöttes attitűdök kihámozásában. Módszertani szempontból azonban megoldhatónak tűnik, hogy az anekdoták nagyobb hangsúlyt kapjanak a

billentyűzetet használó online csoportok esetében is, s ezáltal megnyerjük ezt az információt anélkül, hogy elveszítenénk a többi előnyt.

Magától értetődő pozitívuma az írott formának, hogy ez biztosítja leginkább a feltételeket a nem verbális csatorna szűküléséből származó, fentebb tárgyalt társas interakciós és csoportdinamikai előnyökhöz. Minél inkább közelítünk a technikai eszközök jóvoltából a valóságos személyes helyzethez, annál inkább elveszítjük éppen ezeket az előnyöket.

A sikeres fókuszcsoporthoz egyik alapfeltétele az oldott, bizalmas hangulat. Ennek megteremtése nem kis feladat a moderátor számára, hiszen nyolc vadidegen, egymást sem ismerő ember között kell ezt kialakítani egy amúgy is feszélyező stúdióhelyzetben, s lehetőleg minél gyorsabban. Nem véletlen, hogy a csoportdinamikai gyakorlattal rendelkező pszichológusok számítanak a legtöbbször értékelt moderátornak. A csevegőszoba ugyanakkor a tapasztalatok szerint (Sfklaki, 2006; Wallace, 2002) spontán egy szokatlanul oldott és bizalmas hangulatot teremt az anonim résztvevők között. Kicsit hasonló mechanizmus állhat emögött, mint Zimbardo már idézett sötét szobás kísérletének tapasztalatai mögött (Zimbardo, 1969). Akárhogy is van, a bizalmas tegezés számít a magától értetődő normának az online fókuszcsoporthoz. Valószínű, hogy a beszéd, s különösen a videokonferencia esetében visszatérnének a szokásos viselkedési normák, és ismét erőfeszítésre volna szükség az közvetlen, oldott hangulat megteremtéséhez. Érdekes közvetett bizonyítékkal szolgál erre az az általunk ma még alkalmazni szükséges megoldás, hogy a csoportok alatt egy helpdesket tartunk fenn: ha valakinek gondja támad a technikával, akkor telefonon azonnali segítséget kap. Valahányszor ez előfordul, a résztvevő a telefonban egészen más, sokkal formálisabb stílust visz, mint a csevegőszobában, akkor is, ha egyébként a helpdeskkel online már megismerkedett még a virtuális előszobában, s ott az internetnek megfelelő kötetlen stílusban kommunikáltak egymással (Wallace, 2002).

ÁTMENET A TARTALMI ÉS A TECHNIKAI KÜLÖNBSÉGEK KÖZÖTT

Mielőtt rátérnénk a technikai különbségek taglalására, meg kell említenünk néhány olyan tényezőt, amelyek miatt a technikai különbségek tartalmi jelentőségre tesznek szert.

Az online módszer a képernyő használata miatt sokkal nagyobb mértékben támaszkodik a vizualitásra, mint a személyes. Ez lehetővé teszi, hogy sokkal hatékonyabban tudjunk ingeranyagokat szinkron bemutatni, hogy a résztvevők azokat szuverén módon és a saját ritmusuknak megfelelően értékelhessék, s a válaszaikat is adott esetben vizuálisan adják meg. Lássunk egy példát. Tipikus marketingkommunikációs probléma: egy rendezvény plakátvariánsai közül melyik a legsikeresebb a célcsoport körében? Nehézkes és költséges kiváló minőségű „vázlatokat” nyomtatni minden egyes résztvevő számára, ezért gyakori megoldás a személyes csoportokban, hogy a moderátor felmutatja az éppen értékelni szánt változatot. Vagy, tegyük föl, van elegendő jó minőségű példány, és ezeket kiosztja. Ez lassú és kényelmetlen módszer, s az értékelésben az egymás mellett ülők óhatatlanul befolyásolják egymást. Az emberek ritkán tudják megállni, hogy a vázlatokat kézbe véve első reakciójuknak ne adjanak hangot valami módon, akár szóban, akár nem verbálisan. Ezzel

szemben az online módszer esetében a moderátor egy kattintással elküldi minden résztvevő képernyőjére a változatot, amit ki-ki a saját asztalánál, a saját ritmusában tanulmányozhat. Több változat esetén az összehasonlítás, rangsorolás igen nehézkes. Az online módszer lehetővé teszi, hogy a változatok kicsinyítve egyszerre is megjelenjenek a résztvevők képernyőjén, s az összehasonlítás eredményeként az egyes résztvevők számára előállt rangsort magukkal a kicsinyített változatokkal tudják előállítani oly módon, hogy az egérrel egy számukra elküldött keretbe behúzzák az egyes képeket (drag and drop).

A fókuszcsoport résztvevői természetesen nem reklámszakemberek vagy formatervezők, ezzel együtt gyakori az olyan kutatás, ahol például egy csomagolás vagy címke elemét, egy autó műszerfalának elemeit az elemek különböző készleteiből a csoport résztvevői állíthatják össze a saját ízlésük szerint, majd elmondják, hogy mi vezette őket. Ez a személyes csoportokon nagyon nehézkes, ezért a kutatók és ügyfelek háromszor is meggondolják, hogy megpróbálkozzanak-e vele. Az online módszer ezt hallatlanul gördülékennyé és hatékonyá tudja tenni, részben az egér segítségével, részben azzal a tulajdonságával, hogy egy „OK” kattintással az „alkotás” máris adatbázisba kerül.

A fenti illusztrációk jól rávilágítanak az online módszer fontos erényére: nagyban elősegíti – a vizualitás mellett – az interaktivitás kiaknázását. Márpedig az ilyen játék jellegű, interaktív megközelítések sokkal könnyebbé teszik, hogy elkerüljük a verbális csatornán folyó kommunikációt a kutatás szempontjából állandóan fenyegető veszélyt: az előre megemésztett kulturális sablonok, sztereotípiák, média által közvetített közhelyes klisék érvényesülését. Ez a törekvés mindig is megvolt a kvalitatív kutatásban (lásd például Gordon–Langmaid, 1997), de a hagyományos technikák nehézsége és időigényes volta komoly korlátot jelentett. Talán az egyik legszebb példa erre a személyes fókuszcsoportok egyik legkifinomultabb kreatív és projektív eljárása, a kollázs. A vizsgált márka, intézmény, csoport vagy bármi egyéb iránti összetett, érzelmi, kognitív és vizuális attitűdök megragadásának látványos formája a kollázs: a résztvevők a rendelkezésükre bocsátott képanyag felhasználásával, ollóval, ragasztóval, filctollal egy csomagolópapírra kollázst készítenek, amely megjeleníti számukra a vizsgált attitűdtárgy világát. Anélkül, hogy részletesen taglalnánk ezt a technikát (lásd Gordon–Langmaid, 1997; Síklaki, 2006), könnyen belátható, hogy elég nehézkes eljárás, és a legkevesebb, hogy sok időt elvesz a csoportbeszélgetésből. Nos, a drag & drop technikával ez az idővesztés a töredékére csökkenthető, miáltal sokkal gyakrabban kockáztathatja meg a kutató, hogy beépíti a csoportülés tervébe.

Végül, de nem utolsósorban, az online technológia lehetővé teszi, hogy elmozzuk a hátráltatást a kvalitatív és a kvantitatív kutatások között. Hogy mást ne mondjunk, az imént bemutatott kollázmódszer, amely tehát egy összetett attitűdmérési eljárás, a hagyományos kérdőbiztosos, személyes lekérdezéses kontextusban nyilván nem alkalmazható ésszerűen. Nem életszerű egy reprezentatív mintával kollázst készíttetni. Az internet segítségével ez a technikai akadály elhárul: semmi akadály, hogy sok ember elkészítse a maga kollázsát a számítógépen oly módon, hogy bejelentkezik a kutató cég szerverére, letöltődik a képanyag, ő pedig egy mátrixba behúzva kialakítja a vizsgált attitűdtárgy vizuális világát.

Az amerikai elnökválasztásoknak jó ideje része egy olyan kutatási módszer, amelyben meghívják embereket egy nagyobb stúdióhelységbe, levetítenek nekik egy hosszabb rövidebb videót (egy beszédrészletet, egy reklámspotot), s a jelenlévők, miközben nézik, egy csúsztató skála segítségével folyamatosan visszajelzik a pozitív vagy negatív reakcióikat. Ezeket a reakciókat egy számítógép valós időben rögzíti, feldolgozza, és tetszéspörbév alakítva, időben szinkronizálva ráilleszti a bemutatott felvételre. Az így kapott anyag pontosan mutat-

ja, hogy a videó (beszéd, műsor, reklám stb.) mely pontjainál volt tapasztalható jelentős változás a nézők reakciójában. Az így kapott anyag azután tovább elemezhető, fókuszcsoportokban megvitatható. Világos, hogy igen költséges eljárásról van szó a személyes módszerek esetében: kell egy különlegesen felszerelt stúdió, össze kell hozni egy helyre a sok gondosan kiválasztott embert stb. Ugyanezt az internet segítségével a kvantitatív kutatások méreteiben sokkal gyorsabban és olcsóbban le lehet bonyolítani, s így egy olyan eszköz válhat a rutinszerű kutatások részévé, amely korábban csak igen ritka esetben volt elérhető.²

Összegezve, az internet és a személyi számítógép lehetőségeinek kiaknázásával a hagyományosan csak kvalitatív keretek között alkalmazható finom kutatási technikák immár kvantitatív keretek között, reprezentatív mintán is megvalósíthatóvá válnak.

A SZEMÉLYES ÉS ONLINE KUTATÁS FŐ TECHNIKAI KÜLÖNBSEGEI

Ehelyütt a fókuszcsoport-kutatás technikai részleteibe nem kívánunk belemenni, inkább csak érzékeltetjük azokat a körülményeket, amelyek módszertani következményekkel járnak, s amelyekben az online technika jelentős változás eredményez.

Logisztika

A személyes fókuszcsoportok számára komoly gondot jelent, hogy a résztvevők lakóhelyének fontos szempontját miként egyeztessük össze azzal a korláttal, hogy, még ha a költségvetés engedi, akkor sem lehet egy tucatnál több csoportot egy kutatásban megvizsgálni. Tegyük föl, hogy nem és iskolázottság szempontjából homogén csoportokat kell szerveznünk (ez elég gyakori kritérium; lásd Siklaki, 2006). Szeretnénk a fővárosban, Kelet-Magyarországon, Nyugat-Magyarországon, a déli megyékben kutatni, s szeretnénk, ha a mintában nagyvárosban, kisvárosban és falun élő résztvevők is volnának. Azt hiszem, könnyű elképzelni, hogy a kutató súlyos kompromisszumokra kényszerül. Rövid számolás után is kiderül, hogy ha nem alkudna meg, akkor legalább öt helyszínt kell választania, ahová utaztatnia kell a kisvárosi és falusi résztvevőket, helyszínenként a nem és életkor miatt minimum négy csoportot kell tartani, s máris 20 csoportnál tartunk. Ez a probléma az online fókuszcsoportok esetében egyszerűen nem létezik, hiszen a rendszer szempontjából teljesen mindegy, hogy ki honnan jelentkezik be, hogy egy csoportban a résztvevők a világ melyik táján léptek be a csevegőszobába.

Gyorsaság

Gyakori követelmény, hogy minél hamarabb szülessen eredmény, legyen szó egy reklámkampány tervének teszteléséről, egy politikai üzenet hatásának vizsgálatáról vagy egy váratlan, jelentős társadalmi eseménnyel kapcsolatos attitűdök megismeréséről. A személyes fókuszcsoportoknál fizikai korlátai vannak annak, hogy egyidejűleg hány csoport bo-

nyolítható le. Az online esetben ilyen korlát nincs, hiszen a résztvevők is, a moderátorok is bárhol lehetnek, csupán annyi szervezésre van szükség, hogy a megbeszélrt időpontban minden résztvevőt és moderátort hozzárendeljük a megfelelő virtuális csevegőszobához. Mivel a hozzászólások folyamatosan adatbázisba kerülnek, az eredmények feldolgozása is jóval hatékonyabb lehet, mint a hagyományos megoldásoknál.

Biztonság

A fókuszcsoporthoz kutatásban az egyik legsúlyosabb probléma akkor áll elő, ha az alapos toborzás ellenére mégsem érkezik meg a kellő számú résztvevő, és ezért a csoportot nem lehet megtartani. Ehhez olykor elég egy nem kalkulált Bajnokok Ligája-döntő is. Új csoportot szervezni nyilvánvaló idővesztés, a költségekről nem is beszélve. Ez a kockázat fennáll az online csoportok esetében is, de az új csoport szervezése sokkal kisebb nehézségbe ütközik. Ugyanakkor az online csoportokat fenyegeti egy olyan veszély, ami a személyesnél nem áll fenn: a technika meghibásodása. Egy személyes csoport, ha egyszer összejött, akkor természeti katasztrófát leszámítva semmi sem állíthatja meg. Egy online csoport esetében viszont számolni kell azzal, hogy az internetszolgáltatásban valami átmeneti hiba áll be, vagy a cég szervere hibásodik meg. Külön gondot okoz, hogy a nagyobb cégeknek olyan merev biztonsági rendszerük van, ami a tűzfalbeállítások miatt megakadályozza, hogy a cégen belülről valaki résztvevője legyen egy csoportnak, s az ilyen tűzfalak módosítása bonyolult eljárásokhoz van kötve.

Moderátor

Mint említettük, egy hagyományos fókuszcsoporthoz magas színvonalú moderálása kellő képzettséget és tapasztalatot igényel. Az online csoport moderálásához szükség van megfelelő készségekre, de más jellegűekre is: elsősorban arra, hogy valaki kellőképpen meg tudja osztani a figyelmét, számon tudja tartani, hogy melyik résztvevő melyik hozzászólásával kapcsolatban mit akar kérdezni. Ez jóval könnyebb a szekvenciálisabb személyes csoport esetében, mint a párhuzamosabb online csoportoknál. Mindazonáltal ezeket a készségeket a fiatal generáció sokkal könnyebben megszerzi, hiszen jórészt hozzátartozik az informatikai műveltséghez, míg a személyes csoportok vezetéséhez szükséges pszichológiai készségek elsajátítása jóval hosszabb folyamat.

Összegzés

Ebben az írásban azt igyekeztünk körüljárni, hogy milyen pszichológiai és kutatás-módszertani következményekkel járhat az online kvalitatív módszerek térhódítása. Különös hangsúlyt helyeztünk a fókuszcsoporthoz módszerre mint a leginkább összetett kvalitatív technikára. A mai tapasztalatok alapján arra a álláspontra helyezkedtünk, hogy – bár nem helyettesíthetik minden területen a személyes kutatási helyzeteket – az online módszerek számos tartalmi és technikai előnnyel járnak, és számos területen módszertani szempontból megbízhatóbb eredmények várhatók tőlük, mint személyes megfelelőiktől.

¹ A leírás a Meroving Internetkutató Kft. IQON márkanevű rendszerén alapul. Azokat a tapasztalatokat, amelyekről a cikkben beszámolunk, ugyancsak ennek a rendszernek a segítségével szereztük.

² A leírás a Meroving Internetkutató Kft. „Speech Reflector” ill. „Ad Reflector” nevű termékei alapján készült.

IRODALOM

- Babbie, Earl (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest, Balassi Kiadó.
- Bargh, J. A. (2005): Bypassing the Will: Toward Demystifying the Nonconscious Control of Social Behavior. In Hassin, Ran R. – Uleman, James S. – Bargh, John A. (eds.): *The New Unconscious*. Oxford, Oxford University Press, 37–59. o.
- Gordon, W. – Langmaid, R. (1997): *Kvalitatív piackutatás*. Budapest, HVG.
- Hewstone, M. – Stroebe, W. – Codol, J-P. – Stephenson, G. M. (1999): *Szociálpszichológia európai szemszögből*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Michelberger Miklós (2000): *A lyukacsos tehén*. Budapest, Aula.
- Nisbett, R. E. – Ross, L. (1980): *Human inference: strategies and shortcomings in social judgment*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall.
- Postmes, T. – Spears, R. – Lea, M. (1999): Social identity, normative content, and 'deindividuation' in computer-mediated groups. In Ellemers, N. – Spears, R. – Doosje, B. (eds.): *Social Identity, Context, Commitment, Content*. Oxford, Blackwell, 164–183. o.
- Síklaki István (2006): *Vélemények mélyén. A fókuszcsoport*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Smith, E. R. – Mackie, D. M. (2001): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris.
- Underhill, Ch. – Olmsted, M. G. (2003) An experimental comparison of computer-mediated and face-to-face groups. *Social Science Computer Review*, 21, 506–512.
- Wallace, Patricia (2002): *Az internet pszichológiája*. Budapest, Osiris.
- Watzlawick, P. – Beavin, J. H. – Jackson, D. D. (1967): *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. New York, Norton & Company.
- Wegner, D. M. (2002): *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge, Mass., The MIT Press, Bradford Books.
- Wegner, D. M. (2005): Who is the Controller of Controlled Processes? In Hassin, Ran R. – Uleman, James S. – Bargh, John A. (eds.): *The New Unconscious*. Oxford, Oxford University Press, 19–36. o.
- Wegner, D. M. – Bargh, J. A. (1998): Control and automaticity in social life. In Gilbert, Daniel T. – Fiske, Susan T. – Lindzey, Gardner (eds.): *The Handbook of Social Psychology*. 4. edition. New York, McGraw-Hill, 446–495. o.
- Zimbardo, P. G. (1969): The human choice: Individuation, reason, and order versus deindividuation, impulse, and chaos. In Arnold, W. J. – Levine, D. (eds.): *Nebraska Symposium on Motivation*. Lincoln, University of Nebraska Press.

KITEKINTÉS

Terestyéni Tamás

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS EVOLÚCIÓ*

AZ ÁLLATOK KOMMUNIKÁCIÓSZERŰ JELZÉSEI

Vitathatatlan tény, hogy az állatok is sokféle olyan dolgot produkálnak, ami jelzés-szerűségében legalábbis nagyon hasonlít a kommunikációra, és sok állat is alkalmazza a külső környezet olyan manipulálását, amely valamiképpen jelzéseként funkcionál. Az állatvilágban is azt tapasztaljuk, hogy „az egyedek képesek egymást befolyásolni, tevékenységüket összehangolni, ami olyan magatartások vagy állapotváltozások segítségével történik, amelyek érzékelhetők és fontosak lehetnek a másik egyed számára” (Tóth, 2000, 191. o.), vagyis képesek információkat felvenni környezetükből és információk forrásául szolgálni más egyedek számára. Általánosan ismert jelenség, hogy bizonyos fajok egyedei szagminták elhelyezésével, a fakérgék lekaparásával jelölik ki és erősítik meg saját területük határait. Az állati kommunikáció gyakran emlegetett példája a méhek Karl von Frisch Nobel díjas orvos-etológus által megfejtett „táncnyelve”, amellyel a méhek arról informálják társaikat, hogy hol található gazdag virágmezők. Már régen megfigyelték, hogy veszélyhelyzetben bizonyos madarak megtévesztő jelzéseket küldenek a fiókáikat fenyegető ragadozóknak: sérüléseket imitálva gyengének, könnyű zsákmánynak tüntetik fel magukat, és így próbálják a támadók figyelmét elvonni kicsinyeikről. Farkasok és kutyák között szokás, hogy párviadatok, marakodások közben a gyengébbik fél a nyakát védtelenül hagyva féloldalt a földre lapul, és ezzel a megadó gesztussal jelzi, hogy már nem akarja tovább folytatni a harcot, majd a többiek akceptálják is ezt a gesztust, és nem támadják tovább társaikat. Vannak olyan megfigyelések, hogy a róka üldözte nyúl bizonyos esetekben futás közben hirtelen megáll, és két lábra állva felülről szembenéz üldözőjével, mintegy azt fejezve ki ezáltal, hogy „magasabb és nagyobb vagyok, és nem félek tőled”, ami rendszerint azzal a hatással jár, hogy a róka, lemondva a zsákmányról, eloldalog. És hogy a legmagasabb intelligenciájúaknak tartott főemlősökről is említést tegyünk, „a vadon élő cercófajmok négyféle vészjelet használnak, mindig az adott ragadozónak megfelelően. Más hangjeleik vannak arra, hogy egybehívják a csoportot, s más hangjelek figyelmeztetnek majomcsoport közeledésére. A vadon élő csimpánzok mintegy három tucat különböző hangjelet használnak, amelyek mindegyike, a cercófhoz hasonlóan, külön-külön jelentéssel bír” (Calvin, 1997, 69. o.).

* Ez a tanulmány részlet a szerzőnek a Typotex Kiadónál megjelenésre váró Kommunikációelméleti monográfiájából.

Az állatoknak efféle és ezekhez hasonló viselkedését az etológusok gyakran nevezik kommunikációnak, igaz, hogy jóval szűkebb tartalommal, mint ahogy azt az emberi viselkedés és kultúra kutatói meghatározták. „A klasszikus etológiai értelmezés szerint a kommunikáció evolúciója olyan folyamat, amelyben szelekciós nyomás hat annak érdekében, hogy a vevő minél hatékonyabban jósolhassa meg az adó jövőbeni magatartását, illetve az adók arra szelektálódtak, hogy 'informálják' a vevőket belső állapotukról. A kommunikáció tehát olyan eszköz, amely elősegíti az egyedek közötti kooperációt” (Tóth 1999, 200. o.). A későbbi vizsgálatok arra is rámutattak, hogy az állatok kommunikációszerű jelzései gyakran nem a társak informálását, tehát a kooperációt, hanem a fajtársaknak vagy más versengő fajok egyedeinek a megtévesztését, manipulálását szolgálják. „Az együttműködés és az önkorlátozás inkább kivételes, mint általános tendenciának tekinthető az állatok világában. [...] Az egyedek eltérő genetikai érdekeltségűek, és a ritualizált magatartás sokkal inkább jellemző a belső állapot, a jövőbeni szándék elfedésére, mint feltárására. [...] A megfigyelések jelentős része nem igazolta, hogy a vevő ismereteket szerezhet az adó jövőbeni magatartásáról.” Például állatok közötti konfliktushelyzetek és konfliktusos kommunikációk játékelméleti elemzéséből „kiderült, hogy az egyedek akkor jutnak a legnagyobb előnyhöz, az a stratégia rendelkezik a legnagyobb adaptív értékkel, amely eltitkolja az egyed belső állapotát, és a 'becsületes' információadás helyett a partner/ellenfél belső állapotának, döntéseinek manipulálására törekszik” (Tóth, 1999, 200. o.). Ezért „a neo-darwinista evolúcióelmélet felől tekintve [...] a kommunikáció olyan magatartás-manipuláció, amely a vevő felismerő- és értékelőmechanizmusán keresztül hozza létre a vevő magatartásának megváltozását. [Az állatok] jelzése hasonlatos a tömegkommunikációs reklámhoz: inkább rábeszél, mint informál.” Kitűnt, hogy „magányos életmódnál vagy idegen vetélytársakkal szemben [amikor] általánosan jellemzőek az egyszeri találkozások, a leghatékonyabb az önző, nem együttműködő stratégia. [...] Társas életmód keretében a kooperatív stratégia biztosítja a legnagyobb hasznot. [...] Az individuális megkülönböztetésre képes fajoknál, amelyek rendszeresen interakcióba kerülnek egymással, azaz csoportban élnek, szelekciós előnyt jelent, ha a kommunikáció jelzi az adó belső állapotát és szándékát” (Tóth, 1999, 202–203. o.).

KOMMUNIKÁCIÓ-E AZ ÁLLATI JELZÉS?

A kommunikáció jelenségköréhez az emberi magatartások felől közelítő kutatók számára a kérdés itt elsősorban az, hogy az állati viselkedésnek – a példaként is említett – jelzésszerű, „kommunikációgyanús” esetei (legyen szó megtévesztő, vagy kooperatív stratégiáról) valóban kommunikációnak (és esetleg külső reprezentációnak) tekinthetők-e, vagy pedig csak arról van szó, hogy antropomorf intencionális alapállásból olyan esetekben is összetett kommunikációs szándékutajdonításokat feltételezünk az állatoknál, amelyekben ilyenek a valóságban nincsenek. A szagminta vagy a fakérgen hagyott karomnyom valóban egy állat jelenlétére (területének, birodalmának határára) utal, amelyből más élőlények felismerhetik, hogy idegen területre tévedtek. Aligha lenne azonban alapunk azt gondolni, hogy amikor a területvédő állat hátrahagyta ezeket a nyomokat, akkor szándékában állt volna, hogy jelenlétét annak alapján ismerjék fel, hogy felismerték, hogy éppen ezt állt szándékában felismertetni. A szag és a karomnyomok az állat jelenlétének nem kommunikációs kifejezé-

sei, hanem természetes jelei, mondhatni testének fizikai meghosszabbításai, amelyekből mindenféle kommunikációs szándék feltételezése nélkül következik, hogy e területen ő jár körbe. A fiókáit féltő madár esetében is sokkal inkább természetes jelentésről, semmint kommunikációról beszélhetünk. A földön vergődés, a repülni képtelen szárnycsapkodás anélkül kelti fel a sérülés, a gyengeség, a védekezni képtelenség képzetét, hogy a megfigyelőnek olyasmit kellene felismernie, hogy ezt akarták felismertetni vele. A madár a vergődő szárnycsapkodással nem kommunikációs üzenetet ad át, hanem az erőtlenség, a védtelenség természetes jeleit produkálja, és éppen ez az, amivel képes megtéveszteni a fiókáit fenyegető ragadozót. A farkasok vagy a kutyák viaskodása közben a megadási szándékot jelző viselkedés sem tűnik igazi kommunikációnak. A védekezést abbahagyó, földre lapuló farkas nem egy szimbolikus gesztust tesz, hanem ténylegesen befejezi a harcot. A tett (lelapulás) nem válik el a (természetes) jelentésétől (megadás, a harc befejezése). Ez nem olyan, mint az emberek világában a fehér zászló, amelyet adott esetben megtévesztési szándékkal is lehet lengetni. A farkasok és a kutyák nem mérlegelik, vajon az a társuk, amelyik megadási gesztusokat mutat, tényleg megadja-e magát, vagy a kínálkozó pillanatban újra támad. A rókával szembe forduló bátor nyusziról sem állítható, hogy kommunikációs értelemben közölte volna üldözőjével, hogy nem érdemes tovább folytatni a versenyfutást. A róka bizonyára nem azért hökken meg és hagy fel az üldözéssel, mert a nyúl azt üzenete neki, hogy ezt érdemes tennie, hanem mert az üldözött szembe fordulása és két lábra emelkedése szokatlan, meglepő gesztus, és a nyúl felállva tényleg nagyobbak és erősebbnek tűnik.

A cercófajmok és a csimpánzok vészkiáltásai viszont már meglehetősen határozottan a kommunikáció irányába mutatnak. Amikor a csimpánzközösség tagjai egyöntetűen egy bizonyos fajta hangegyüttest hallatnak egy bizonyos típusú veszély, mondjuk egy leopárd megjelenésekor, illetve társaiknak ilyen hangadásaira azonos módon reagálnak (felmenekülnek a fákra), akkor e hangegyüttes (külső struktúra) használatában és értelmezésében valami nagyon hasonló dolog történik a kommunikációs-reprezentációs viselkedéshez. Persze nem árt óvatosan kezelni az emberi és az állati megnyilvánulások közötti hasonlóságokat, hiszen fennáll annak a veszélye, hogy a megfigyelő számára csak azért tűnnek fel racionális indokok és kommunikációs szándékok az állatok viselkedésében, mert rájuk vetíti saját, már számos téren jól bevált intencionális alapállását.

Úgy tűnik, a majmok és csimpánzok helyzetértelmezésének biztosan része, hogy tudják (vagy felismerik), hogy társuk azért ad egy bizonyos hangot, mert észrevett egy leopárdot (ha nem így lenne, akkor társuk hangadását észlelve nem kezdenének menekülni). Ez azonban még nyilvánvalóan nem kommunikáció, és nagyon is kérdéses, vajon az is része-e helyzetértelmezésüknek, hogy – mint grice-i kommunikációs ágensek, illetve dennetti harmadrendű intencionális rendszerek – tudják (vagy felismerik), hogy társuk nem pusztán azért produkálta a szóban forgó hangot, mert leopárd közeleg, hanem mert *szándékában állt felismertetni* velük, hogy leopárd közeleg? Vagy más oldalról feltéve a kérdést, vajon amikor a cercófok és a csimpánzok leopárdot észlelve egy bizonyos hangot hallatnak, akkor ez a magatartásuk csupán a leopárdra (a veszélyre) irányul, vagy – mint az emberi kommunikációkban – a társaikra, pontosabban társaik „elméjére” és viselkedésére is? Még inkább kérdéses, hogy a cercóf- vagy csimpánzcsapatok tagjainak van-e valamiféle kölcsönös tudása egymás szándékaira és a leopárdveszély-hangadásra vonatkozóan, vagyis állítható-e róluk, hogy közösségükben a szóban forgó hangadás a leopárdveszélyre történő figyelmeztetés konvencionális és rendeltetésszerű (szimbolikus) eszközeként funkcionál? Alapvető kérdésről van szó, hiszen, mint tudjuk, „csak azt a viselkedésformát nevezhetjük

valódi kommunikációnak, amelyben kimutatható az intencionalitás, az adó szándéka, hogy a vevő elmeállapotát valamiképpen befolyásolja, és a vevő szándéka, hogy odafigyel, miről is van szó” (Csányi, 1999, 232. o.).

Mivel az állatokat nem lehet kifagatni szándékaikról és „vélekedéseik”-ről, nem könnyű erre a kérdésre egyértelmű és jól védhető választ adni. Mindenesetre különféle beszámolók szerint vannak, illetve kísérleti helyzetben előidézhetőek olyan jelenségek, amelyek a magasabb rendű emlősök viselkedésének leírásában nyomos érvként szolgálhatnak valamiféle (racionális) kommunikációs stratégia feltételezésének megalapozottsága mellett. A cercófmajmok és a csimpánzok leopárdveszélyt jelző hangadásainak esetében a társak felé irányuló kommunikációs szándékokra, a veszélyjelzés rendeltetészerű alkalmazására és a viselkedés racionalitására utaló fontos empirikus bizonyíték lehet például az, ha kiderül, hogy amikor nincsenek jelen a társak, és így nincs kivel felismertetni a veszélyt, azaz nincs kivel kommunikálni, akkor ezek az állatok a leopárd közeledésekor nem hallatnak veszélykiáltást, hanem hang nélkül menekülni kezdenek. És valóban, Dennett említést is tesz arról, hogy megfigyeltek ilyen eseteket. „Örömmel fedezzük fel például, hogy a magányos hím cercófmajmok, melyek csapatok között utazgatnak (s így, amennyire ok tudják, hallótávolságnál messzebb vannak más cercófmajmoktól), ha egy leopárdot látnak, csöndesen menedéket keresnek a fák között” (Dennett, 1998, 114. o.).

Hasonlóképpen nagy meggyőző erejű empirikus adalékokat jelenthetnek a főemlősök kommunikációs képességének megalapozott feltételezéséhez az olyan megfigyelések, amelyek azt mutatják, hogy például a cercófmajmok és a csimpánzok akár félreinformálásra, megtévesztésre, azaz hazugságra is tudják használni jelszerű hangadásait. Egy megnyilvánulás ugyanis csak akkor tekinthető hazugságnak, azaz a társ(ak) megtévesztését célzó stratégiai cselekvésnek, ha kölcsönös tudásra támaszkodó, racionális feltételezésekre és előrelátó tervezésre képes, magas rendű intencionális rendszerek interakciójáról van szó. Dennett egy ilyen megfigyelésről is említést tesz. „Seyfart egy beszélgetésünk során beszámolt egy olyan esetről, amikor egy cercófcsoport egy territoriális vita során vesztesre állt egy másik csapattal szemben. Az egyik majomnak a vesztes oldalon, egy időre kimeradva a veszekedésből, nagyszerű ötlete támadt: hirtelen leopárd-vészkiáltást adott (miközben nem volt ott semmiféle leopárd), ami azt eredményezte, hogy a vészkiáltást az *összes* cercófmajom vette, s a fák felé szaladt – ezzel pillanatnyi fegyverszünet jött létre, s így csapata visszanyerte a vesztesre álló területet. [...] Ha ez az esemény nem pusztán szerencsés, véletlen egybeesés, akkor az aktus igen ördögi és trükkös, hiszen nem pusztán arról van szó, hogy a cercófmajom kiad egy olyan *felszólítást*, hogy »fel a fákra«, azt várva, hogy minden cercófmajom engedelmessé fog ennek, mivel a cercófmajom (lévén racionális, ez a predikációs mozzanat) nem *várhatja*, hogy a rivális csapat engedelmessé legyen az ő felszólításának. Vagyis arról van szó, hogy a cercófmajmok a leopárd-vészjelzést informatívnak *tekintik* – *figyelmeztetésnek*, és nem *utasításnak* –, s így a megnyilatkozó szavahihetősége elég a hatás magyarázatára, nincs szükség az autoritására, vagy pedig még trükkösebb: azt *akarja*, hogy a riválisok azt *gondolják*, hogy *meghallottak* egy olyan utasítást, mely természetesen csak saját csapatának volt *szánva*, és így tovább. Vajon ilyen finoman tudja egy cercófmajom értelmezni a helyzetet? A rafinéria e szédítő magaslatai elkerülhetetlenül emelkednek ki, ha elfogadjuk a magasabb rendű értelmezést, annak szükségszerű racionalitási előfeltevésével. Csak egy olyan lény tud igazából rendelkezni ezekkel a vélekedésekkel, vágyakkal és szándékokkal, amely értékelni tudja ezeket a mozzanatokat” (Dennett, 1998, 115–116. o.).

Arra vonatkozóan is vannak beszámolók, hogy emberi környezetben nevelt csimpánz kísérleti körülmények között a kommunikációs viselkedéshez szervesen hozzátartozó szándék tulajdonító stratégia jeleit mutatta. „Sarah, egy nőstény csimpánz [...] képes felismerni a másik akciójának célját, azaz képes szándékot tulajdonítani az embernek ('a másik akar valamit'). Más szóval: képes felismerni a másik egyed mentális állapotát, és a saját viselkedését ennek megfelelően változtatni. Eszerint elképzelhető, hogy a csimpánz elméje rendelkezik olyan speciális képességgel, amely a másik elmeállapotát felismeri, illetve reprezentálja” (Miklósi, 2005, 52. o.). A kísérleti eredményeket idéző szerző azonban hozzáteszi, hogy Sarah viselkedését másképpen is lehet értelmezni („a csimpánz nem a másik szándékát ismeri fel, hanem korábbi tapasztalatai szerint oksági alapon következtet”), és rámutat, hogy „a csimpánzok elméletiával kapcsolatos képességeire [elsősorban módszertani problémák miatt] nem sikerült egyértelmű bizonyítékot találni” (Miklósi, 2005, 53. o.).

„BESZÉLŐ” MAJMOK

Miközben a kutatások eredményei azt jelzik, hogy „az emberszabásúak [...] nem érik el az átlagos 4 éves gyerek tudatelméleti képességeit” (Topál, 2001, 161. o.), meglepőnek, és a kommunikáció szempontjából – legalábbis első pillantásra – akár meggyőzőnek is tűnhetnek az emberi környezetben felnőtt és célirányosan nevelt majmok teljesítményei. A televízió, nem utolsósorban a National Geographic Channel jóvoltából világszerte ismertté vált két, az Amerikai Egyesült Államokban etológusok gondozásában nevelt emberszabású majom, amelyek – vagy talán ebben az esetben az *akik* vonatkozó névmás használata helyénvalóbb lenne – különleges kommunikációs képességekre tettek szert. A Kanzi nevu bonobó és a Kokó névre hallgató gorilla rendkívüli intelligenciájáról már szakkönyvekben is olvashattak, és így sok mindent tudhattak az érdeklődők, produkcióik televíziós látványa azonban alighanem még a szubhumán kommunikáció fejlődésének és a nyelv kialakulásának kérdéseiben járatosabb kutatókat is csodálkozásra készíthette.

A filmes beszámolók szerint Kanzi többévi tanulás után mintegy 150 jelet (szót) képes használni oly módon, hogy egyfelől ezeket a gondozóinak a hozzá intézett beszédéből felismeri, és a jelentésüknek megfelelően reagál rájuk, másfelől egy, a jeleket vizuálisan rögzítő jelzőtábla megfelelő négyzeteinek megnyomásával válaszokat, önálló megnyilatkozásokat produkál. (A jelzőtábla négyzeteinek jelei részben a jelölt dolgoknak – például különféle tárgyakkal – „valóságú” ábrázolásai, képei, részben elvontabb fogalmakra – például valamilyen meglepetésre, ajándéokra – utaló szimbólumok. A négyzetek megnyomását a megfelelő szó gépi kimondása kíséri.) Jelzőtáblája négyzeteinek nyomkodásával Kanzi egyszerűbb szintaktikai szerkezeteket is létre tud hozni; telefonon keresztül érkező beszédet is képes megérteni; visszaemlékszik korábbi kommunikációkra, például felidézi és „számon kéri” a neki telefonon keresztül megígért meglepetést; és még hosszasan lehetne sorolni.

Kokónak – természetesen az ő esetében is többéves kitartó munkával – olyan ujj-, kéz- és karjeleket tanítottak meg gondozói, amelyeket a süketnémák használnak.

A róla készült filmek szerint ő is körülbelül 150 jelet ismer, és ezeket képes egyszerűbb szerkezetekben kombinálni és új helyzetekre vonatkoztatni. Különösen érzelmei és vágyai megjelenítésében mutatkozott aktívnak, például kéz- és karmozdulataival a tévénézők számára is jól érthetően fejezte ki, hogy szeretne „babaként” egy kismacskát (amelyet egyébként meg is kapott és szeretettel gondozott). Figyelemre méltó, hogy egy, a környezetébe később érkezett gorillatársának továbbadta tudásának egy – igaz, csak meglehetősen szűk – részét: hosszabb idő alatt mintegy 15 jelet tanított meg az új jövevénynek.

A kommunikációszerű, az emberi nyelvhasználathoz erősen hasonlító viselkedésre képes állatok sorában nagy ismertségre tett szert a Washoe névű csimpánz is. Vele is süketnémajelzéseket sajátítottak el: „5 évig tartó tanítás után kb. 150 szót tudott használni, és a szavakat képes volt 2-4 tagú mondatokká fűzni, amelyek elsősorban a gondozójához intézett kéréseket tartalmaztak (például 'Roger csiklandoz Washoe') (Bereczkei, 1999, 226. o.).

Az igen fejlett intelligenciát sejtető, imponáló teljesítmények ellenére persze nyilvánvaló, hogy Kanzi, Kokó és Washoe „beszéde” még nagyon messze van az emberi nyelvtől és kommunikációtól. Hogy csak néhány alapvető, szinte közhelyszámba menő különbséget említsünk:

- míg az okos majmokat a feladatra jól felkészült gondozóik hosszú éveken keresztül, célirányos és szívós munkával tanították és trenírozták a jelek használatára, az ember kisgyermekkorában spontán módon tanulja meg anyanyelvét; természetes nyelvi környezetben a nyelvelsajátítás mindenféle külső tanítás nélkül végbemegy, mégpedig viszonylag igen rövid idő alatt;
- Kanzi és Kokó jelkészlete nem mérhető az emberi nyelvek gazdagságához és sokszínűségéhez; a majmok többnyire csak olyan jeleket tanultak meg és használtak, amelyekkel kapcsolatban mindennapi életük és környezetük közvetlen motivációkat hordozott (elemi szükségletek, élelem, kapcsolat a gondozókkal stb.);
- az állatok által elsajátított „jelrendszerek” szintaxisa nagyon egyszerű, mondhatni primitív, és semmiképpen sem mérhető az emberi nyelvek kombinációs lehetőségeihez, kreativitásához, kifejezőerejéhez;
- a szűkös jelkészlet és a primitív szintaxis következtében a szemantikailag lefedhető tartomány tekintetében Kanzi és Kokó megnyilatkozásai meg sem közelítik az emberi nyelv és beszéd gazdagságát és megismerési potenciálját;
- a majmoknál az elsajátított tudás továbbadása kulturális tanulás-tanítás útján igen erősen korlátozott, miközben az embernél éppen a kulturális átörökítés teszi lehetővé a sajátosan emberi értékek fennmaradását és halmozódását.

Bár Kanzi, Kokó és Washoe jelhasználata nagyon is az emberek kommunikációs aktsait mintázza, az elsorolt különbségek éles határt húznak állat és ember közé. „A közhiedelemmel ellentétben az állati kommunikáció nem információcsere, nem gondolatok közlésére szolgáló mechanizmus. Az állati kommunikáció kizárólag a belső állapot bizonyos paramétereinek jelzésére szorítkozik. A jelzések a faj egy másik egyedére nézve a környezete releváns paramétereiként jelenhetnek meg, és így, de csakis így épülhetnek be a környezeti modellbe” (Csányi, 2000, 47. o.).

FŐBB SZAKASZOK A MEGISMERÉS ÉS A KOMMUNIKÁCIÓ EVOLÚCIÓJÁBAN

Az egymástól alighanem elválaszthatatlan reprezentációs és kommunikációs képességek kialakulásában három alapvető szakaszt különböztethetünk meg. „Az első élő szervezetek genetikusan megismerőrendszerek voltak, ami azt jelenti, hogy az, hogy milyen ismereteket tudtak megszerezni, azokat hogyan tudták megszervezni és alkalmazni, számukra genetikusan meghatározott volt” (Győri, 2000, 76. o.). Példaként felidézhetjük a méhek táncát, amelynél „minden lépés genetikailag szigorúan programozott, kevés szerepe van a tanulással való korrekciónak, és a kódrendszert nem lehet egyetlen más szituációra sem átvinni” (Bereczkei, 1999, 225. o.).

A megismerésnek, a (belső) reprezentációnak a genetikusan meghatározott módozatához képest – a második szakasz kezdeteként – alapvető evolúciós jelentőségű fejlemény volt az idegrendszer kialakulása, aminek következtében „a megszereshető ismeretek többé már nem voltak biológiailag programozottak, azoknak csak az idegrendszer fejlettsége szabott határt. Ez más szóval azt jelenti, hogy az idegrendszer fejlettsége határozza meg, milyen szintű adaptív viselkedésre képes egy állat, mivel az idegrendszerrel rendelkező állatok képesek tapasztalásra, tanulásra, és így egyedfejlődésük során képesek egyéni ismeretek megszerzésére. [...] Hangsúlyozni kell, hogy a neurális megismerőrendszer nem szabad úgy értelmezni, hogy a megismerési folyamatnak többé nincs olyan része, amely genetikusan programozott. Itt pusztán arról van szó, hogy ez utóbbiak mellett tanulás útján (tulajdonképpen öröklött, de módosítható sémákból) létrejött sémák is részt vesznek a megismerésben. Ez utóbbiak aránya végső soron az organizmusnak az evolúciós lét-rán történő elhelyezkedésétől függ” (Győri, 2000, 76–77. o.).

Az erre a szintre emelkedett állatok, bár a korábban tárgyalt és azokhoz hasonló módokon képesek jelzéseket adni egymásnak, abban az értelemben, ahogyan emberi kommunikációról beszélünk, nem kommunikálnak. „A neurális megismerőrendszerekre az a jellemző, hogy ismeretek szerzésére csak egyéni tapasztalás útján képesek” (Győri, 2000, 77. o.). „Az állati agyban a reprezentációk feldolgozása (szándékosan nem használom az információ szót) teljesen izoláltan történik. Minden egyes egyed a saját tapasztalataira támaszkodik, a saját processzálási folyamatait végzi, és képtelen arra, hogy a környezetről kiépült modelleket vagy akár annak csak egyes részeit, komponenseit fajtársaival megismertesse” (Csányi, 2000, 47. o.).

A harmadik szintet a neurálist megismerő-típus továbbfejlődéseként az ember megjelenése és a sajátosan emberi reprezentációs és kommunikációs képességek kiteljesedése jelentette. „Az ember olyan megismerőtevékenységre képes, amely kizárólag az ő sajátja: képes közvetlen tapasztalás nélkül ismereteket szerezni. Ez a fajta tapasztalás nélküli megismerés az ember nyelvi képességének köszönhető, ezért ezt a harmadikféle, neurális típuson belüli megismerést szimbolikus megismerésnek nevezem, vagyis az ember szimbolikus megismerőrendszer” (Győri, 2000, 77).

Az ember felemelkedésében döntő szerepet játszott a környezet adottságainak belső rekonstruálásában és a tapasztalati helyzettől elváló újrakonstruálásában megnyilvánuló kreativitás, amelynek a nyelv, a nyelvi reprezentáció és kommunikáció vált a legpregnansabb, egyedül az ember által birtokolt eszközévé. „A nyelvhasználat, a tárgykészítés és tárgyhasználat, valamint az absztrakt gondolkodás [...] mind visszavezethetők egyfaj-

ta nyitott konstrukciós képességre, amely az állatvilágban az ember előtt csak protoformákban létezett. Az állati kommunikáció nem gondolatok közlésére szolgáló rendszer, hanem belső állapotok összehangolására szolgáló fiziológiai szabályozómechanizmus. Az agresszív vagy az udvarló állat kommunikációs jele azt a funkcionális célt szolgálja, hogy belső állapotát társai saját belső állapotukkal összevetessék, és az összevetés eredménye valamilyen, a túlélés szempontjából hasznos tevékenység legyen. A fenyegető állat információkat közöl erejéről, motivációjáról. Társa az információt megfelelően értelmezve elmenekül vagy megadja magát, így elkerül egy számára valószínűleg kilátástalan és energiaveszteséggel járó harcot, de lehet, hogy éppen támadni fog a győzelem reményében. Az udvarló hím jelzései szintén belső állapotáról, szexuális késztetéséről szólnak. Párja akkor reagál az udvarlószándék elfogadásával, ha élettanilag ő is készen áll az utódok nemzésére, felesleges idő- és energiapocsékolástól kímélve meg így egymást. [...] Az emberi nyelv funkciója ettől teljesen eltérő. Nemcsak érzelmi állapotokra vonatkozó üzenetváltás, hanem külső és belső körülményekre, állapotokra vonatkozó gondolati reprezentációk cseréjére alkalmas médium, amellyel jelent, múltat, jövőt, szándékot, tervet, elképzelést, alternatívákat lehet egy teljesen nyitott és elvileg végtelen számú üzenetet tartalmazó rendszerben megjeleníteni. Alkalmas arra, hogy a környezetben, beleértve a nyelvet használó csoportot is mint környezetet, előforduló jelenségek, tárgyak, akciók és ágensnek nyelvi reprezentációit nyerve új struktúrákban, új kombinációkban, a valóság rekonstrukcióiként jelenjenek meg. Ezáltal egy absztrakt, virtuális realitás jön létre, amelyben az objektumok – legyenek azok tárgyak vagy személyek, valóságok vagy képzeltek, vagy a közöttük lévő relációk reprezentációi – tulajdonságait a nyelvet használó elme adományozza. A nyelvi objektumok viselkedése a nyelvhasználó kreatív képességének függvénye. [...] A képzelt objektumok bármiféle formát és viselkedést felvehetnek [...]. Így képes az emberi elme ideális rendszereket elképzelni és ezáltal pontot, egyenest, kört, síkot, matematikai végtelent, vagy a jó és a rossz végleteit létrehozni. Lehetségessé válik a matematika feltalálása, és ugyancsak lehetséges lesz szellemvilágot elképzelni, démonokkal, tündérekkel, jószágos vagy haragvó istenekkel, örökléttel, mennyyel és pokollal” (Csányi, 1999, 130–131. o.).

A NYELV, A VERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ KIALAKULÁSA

Nyilvánvaló evolúciós előnyvel járt, hogy az élőlények képesek voltak belső állapotaikat egymás tudomására hozni, informálni egymást arról, amit „tudnak”, amit megtapasztaltak, és képesek voltak jeladásokkal manipulálni egymást. „Az együttműködés, csoportszervezés, elosztás legprimitívebb formái is megkívnának már valamiféle kommunikációt” (Csányi, 1999, 230–231. o.). A kommunikáció irányába mutató evolúciós nyomás legnyilvánvalóbb bizonyítéka, hogy már az állatok világában – leginkább természetesen a fejlettebb idegrendszerrel rendelkezők között – is megjelentek a fentiekben tárgyalt kommunikációszerű jelzések, még ha ezeket nem is tekinthetjük az emberi kommunikációval – különösen nem a verbálissal – azonos értékű aktivitásoknak.

Az állatok kommunikációszerű jelzéseitől persze nagyon hosszú evolúciós út vezetett a valódi (= emberi) kommunikáció lényegi feltételének tekintett (magasabb rendű) inten-

cionalitás és a kölcsönös tudás megjelenéséig, majd a nyelv, a verbális kommunikáció kialakulásáig. Nem feladatunk, hogy ezt a folyamatot minden már ismert vagy feltételezett részletében végigkövessük, csupán néhány olyan mozzanat kiemelésére vállalkozhatunk, amelyet a vonatkozó szakirodalom alapján meghatározónak tartunk a verbális kommunikáció kialakulásában, kezdve a biológiai feltételektől (megfelelő kapacitású agy, a vokális csatorna birtokbavétele) a társas-szociális egymásra hangolódáson keresztül (a másakra irányuló figyelem, imitáció, mímelés, intencionális alapállás) egészen az univerzálisnak tekinthető nyelvi alapelemek megjelenéséig.

Az idegrendszer és az agy fejlődése

A nyelvi reprezentációnak és kommunikációnak az egyre kiterjedtebb és egyre differenciáltabb idegrendszer, a szinte felmérhetetlen kognitív kapacitású agy adja a biológiai alapját. „Az emberi agyban kb. kétszázmilliárd idegsejt van, és ezeket kb. ezerbillió szinapszis köti össze egymással” (Hámori, 2005, 44. o.). Az emberi agy potenciáljának érzékeltetésére talán elegendő – az idegrendszer és az agy kutatóit idézve – a nagyfokú plaszticitására, azaz tanulékonyságára, rugalmasságára, változékonyságára rámutatni. „Az idegrendszer hallatlan plaszticitási képességekkel rendelkezik. [...] Az idegrendszeri pályák és alapkapsolatok felépítése, a 'huzalozás' genetikai program szerint valósul meg, de az egyéni élet során az adott ingerkontextusok, válaszgenerációk, és az ezek alapján működő visszacsatolás megváltoztatja magát a struktúrát és a működést is. [...] A tanulási folyamat során megerősödik adott pályarendszerek és szinaptikus hálózatok aktuális együttműködése, míg más működési fázisok jelentősége irrelevánssá válik” (Lénárd, 2005, 2. o.). „A gerincesek fejlődésében tulajdonképpen két trend tapasztalható. Az egyikre jellemző az, hogy specifikus és többé-kevésbé genetikusan meghatározott hálózatokkal rendelkező idegrendszerek alakulnak ki. Ez nagyon sok gerinctelen és sok alacsonyabb rendű gerincesnél is így van, amelyeknél a gének előre meghatározzák, hogy milyen kapcsolatok milyen magatartást fognak kiváltani. A másik, ettől részben eltérő fejlődésmodell az, amikor tulajdonképpen csak a születés utáni rövidebb-hosszabb idő alatt alakulnak ki és stabilizálódnak az idegi hálózatok, és ezt a folyamatot a gének csak közvetve, áttételesen szabályozzák. Az elsőt zárt genetikai program alapján kialakuló idegrendszernek nevezzük. Ilyen, példának okáért nagyon sok alacsonyabb rendű gerinces faj, így a legtöbb hal és kételtű idegrendszere. [...] A másik, a nyitott genetikai program annyit jelent, hogy a háttér tulajdonképpen genetikailag ugyan adott, de hogy ebből pontosabban mi lesz, abban rendkívül fontos szerepet játszik, hogy a fejlődés során milyen hatások érik a fejlődő idegrendszert. Ezek vagyunk mi, a legteljesebb mértékben ugyanis az embernél alakult ki a nyitott genetikai program” (Hámori, 2005, 43–44. o.).

A hangzó, vokális csatorna birtokbavétele

Az ember kommunikációinak és külső reprezentációinak elsődleges fizikai közvetítője a beszédhang. Ahhoz azonban, hogy létrejöhessen a hangzó nyelv, az emberben ki kellett alakulnia a kellőképpen differenciált hangadás és -feldolgozás képességének. Felvetődhet

persze a kérdés, hogy miért éppen a vokális csatorna lett az emberi kommunikációk alapvető közvetítője? Az ember sokféle vizuálisan felfogható jelzést – kéz-, ujj- és karmozdulatot, fejmozgást, mimikát – használ mind a mai napig, és a süketnémák is elboldogulnak ujj-, kéz- és karmozdulatokkal (bár sokak szerint a süketnémák jelelése távolról sem egyenrangú a hangzó nyelvvel). A vokális csatorna előnyei azonban nyilvánvalók. Hanggal akkor is lehet kommunikálni, amikor a kezek foglaltak, vagy amikor a vizuális jelek nem érhetnek célba, mert például sötét van.

Sajátos evolúciós elmélet is született – az úgynevezett vízimajom-teória –, amely kézenfekvő magyarázatot ad arra, hogyan alakultak ki az ember hangadó szervei. „Lényege, hogy az ember számos anatómiai jellege erősen elüt a vele rokon főemlősökétől, és sokkal inkább hasonlít tengeri emlősökéhez, amelyek előzetes szárazföldi életmód után alkalmazkodtak a részleges vagy teljes tengeri életmódhoz. A vízimajom-elmélet ezért feltételezi, hogy valamikor a csimpánztól történt elválás után, de még az australopithecusok megjelenése előtt az emberszabásúak egy csoportja különböző véletlen események – közöttük geológiai változások – miatt kiszorult a hagyományos erdei élőhelyeiről és egy-két millió évet egy tengerrel körülvett szigeten töltött, ahol az egyetlen lehetőség az volt, hogy a tengerparton és a tengerben kereste meg táplálékát. [...] Újabb geológiai események miatt élőhelye ismét egyesült a szárazfölddel, és így megnyílt a lehetősége a visszatérésre. [...] A vízben élő emlősök mind vokálisan kommunikálnak, mert a vízben nem jól láthatók a vizuális jelek, a vokális kommunikáció használata viszont tudatos és jelentős légzésszabályozást kíván. A vízi életmód tehát előre létrehozta azt a vokális apparátust, és a légzés tudatos szabályozását, ami később lehetővé tette az éneket és a beszédet” (Csányi, 1999, 119–121. o.).

Az egyedfejlődést, a kisgyermek első hangadásait figyelve, tulajdonképpen nem nehéz elképzelni, hogy a nyelv előtti hangokhoz rámutatásokon, osztenziókon keresztül vagy egyéb módokon hogyan asszociálódott egy idő után jelfunkció, az alkalmi próbálkozások hogyan rögzültek szokásokká, majd normákká, konvenciókká, szabályokká. A baba, a felnőtt vokális kommunikációjától stimulálva, kezdetben csak próbálgatja a rendelkezésére álló biológiai eszközt, ízlelgeti, forgatja a hangokat, gügyög, megkísérli utánozni a felnőttprodukciókat; a felfogott és kibocsátott hangoknak még nincs jelentésük, legfeljebb kapcsolatteremtő funkciójuk. Aztán ahogy a hangadás és hangfelfogás differenciáltabbá és irányítottabbá válik, lassan jelentéssel is megtelik: asszociációs kapcsolatok alakulnak ki a hangok, hangegyüttesek és a gyermek szükségletei, szándékai, a környezet objektumai, megfigyelt aktivitásai, reakciói között, és e kapcsolatok idővel a felnőttekkel való interakciókban szabályokká, kölcsönös tudássá rögzülnek.

A figyelem, a mások figyelésének és a mások figyelme irányításának képessége

A kommunikáció kialakulásának, illetve a kommunikációban alapvető szerepet játszó társas-szociális egymásra hangolódásnak, az intencionális alapállás, szándék- és jelentéstulajdonítás megjelenésének elemi feltétele, hogy az ágensek képesek legyenek folyamatosan figyelni egymást, felhívni magukra és irányítani a társak figyelmét, illetve hogy képesek legyenek a többiek megnyilvánulásait, mozgását, mozdulatait, arcjátékát, hangadásait úgy tekinteni, mint ami információt hordoz belső állapotokról, például érzel-

met vagy szándékot fejez ki. „Az emlősök kommunikációjában megjelenik az arckifejezés, és a fejlettebbeknél egyre fontosabb szerepet játszik. Majmoknál már kifejezetten nagy szerepe van, de itt még az egész test pozitúrája és az arckifejezés nem különül el, bár az emberszabásúaknál az elkülönülés már megkezdődik, és az embernél jelenik meg mint önálló, akaratlagos modalitás. Ezeknek a finom kifejező aktusoknak természetesen csak olyan faj esetében van funkciójuk, amelynél az egyedek kitartóan és állandóan szeretnék felderíteni fajtársaik elmeállapotát. Az ember ilyen faj, napi tevékenységünk jó része azal telik, hogy figyelünk másokat, vagy ránk figyelnek mások. Az embert hallatlanul izgatja az, hogy társa mire gondol, mit tervez, miről mi a véleménye. Ez a szociális kötődés kifejezése, és ennek kiépülése nélkül a kommunikációs kényszer nem működött volna” (Csányi, 1999, 235. o.).

Imitálás, mímelés

A nyelvhez, a nyelvi kommunikációhoz vezető folyamat fontos fejleménye volt, hogy az ember a másoknál tapasztalt magatartások imitációjával képessé vált ráhangolódni társas környezetére. „Az imitációs készség abban nyilvánul meg, hogy társaink viselkedését, beszédét, hanghordozását, nyelvi, stílári fordulatait, öltözetét, szokásait figyelve, anélkül hogy ezt elhatároznánk, magunk is hasonlóan kezdünk viselkedni, beszélni, öltözködni” (Csányi, 1999, 211. o.). Az imitáció nem pusztán utánpótlás, hanem összehangolódás, összecsiszolódás a társakkal, mint ami például akkor figyelhető meg, amikor egy csapat tagjai a lépéseiket szinte önkéntelenül a társak mozgásának sebességéhez és ritmusához igazítják. „Az embernél az imitáció egy szinkronizációs mechanizmus, és csak a csoport szerveződési szintjén értelmezhető” (Csányi, 1999, 87. o.).

A társak megfigyelésével és imitálásával szoros kapcsolatban álló viselkedési mód valaminek az eljátszása, a mímelés. „A mímelés lehet a legjelentősebb eszköze a korai kommunikációnak. Ez a képességünk az imitációs készségen alapszik, de megfelelő kontextusban a segítségével egészen komplex gondolati tartalmak kommunikálhatók. [...] A mimetikus készséghez feltétlenül szükséges, hogy tudatos, önmaga által iniciált reprezentáció létesüljön az agyban, ami nem nyelvi, de már intencionális, vagyis kommunikatív jellegű. [...] A mímelő igyekszik az utánpótlott csoporttárs vagy állat magatartásából valamilyen jellemző részt imitálni, de csak azért hozza létre azt a reprezentációt az agyban, ami ezt lehetővé teszi, hogy a reprezentáció tartalmát valaki számára kommunikálja” (Csányi, 1999, 235–236. o.).

A másik elméje felé fordulás, intencionális alapállás

A társakra irányuló figyelem, az imitáció és a mímelés magában hordja a mások belső állapotai, reprezentációi, szándékai felé fordulásnak, illetve a mások belső állapotai, reprezentációi, szándékai manipulálásának (a manipulálás szándékának) a mozzanatát. Az ember felemelkedésének folyamatában megjelenik a magasabb rendű intencionalitás, a másik elméjével való kalkulálásnak a képessége, és ezzel megteremtődik az alapja a nem természetes jelentéstulajdonításoknak és a kölcsönös tudástartományok (konvenciók, szabályok) kialakulásának, vagyis a nyelvi kommunikáció létrejöttének. „Az ember mint inten-

cionális lény éppen intencionalitásából eredően kész másoknak is tudatállapotokat tulajdonítani” (Topál, 2001, 154. o.). „[...] Mint emberek nem egyszerűen szándéktulajdonító lények vagyunk, hanem magasabb rendű intencionális rendszerek. A másik embert úgy kezeljük, mint akinek a fejében gondolatok vannak, sőt gondolatok arról, hogy a másik fejében gondolatok vannak. [...] A Dennett-féle intencionális felfogás a sajátosan emberi reprezentációs rendszereket elidegeníthetetlenül kommunikációs rendszereknek tartja. Olyanok lesznek a reprezentációs rendszer lényeges mozzanatai, hogy eleve feltételezik, hogy mások fejében is ilyen rendszerek vannak. Nemcsak genezisükben lennének kommunikációsak és szociálisak [...] a szimbólumok, illetve reprezentációk, hanem használatukban is” (Pléh, 1999, 241. o.).

A másik ember gondolataira és egyéb belső reprezentációira irányultság oly mértékben meghatározó az ember esetében, hogy nem lehetetlen, vannak az emberi agynak olyan részei, amelyek speciálisan köthetők ehhez a funkcióhoz. „Az utóbbi évek intenzív kutatásai nyomán számos, viszonylag jól körülírt idegi struktúráról derült ki, hogy szerepet játszik a másik elmeállapotának reprezentációjában” (Miklósi, 2005, 57. o.).

Szabálykövetés

A magasabb rendű intencionális rendszerként való működés képessége már magában hordja annak lehetőségét, hogy az egyének viselkedését koordináló normák, szabályok jöjjenek létre (Lewis, 1969). A szabálykövetés képessége természetsszerűleg a legszorosabban együtt formálódott a nyelv kialakulásával.

„Az ember faji jellegzetessége a rendkívül fejlett szabálykövető viselkedés, amit egyetlen más fajnál sem találunk meg. [Etológiai szempontból] a szabálykövetés a konfliktus minimalizálásáról szól, az agresszió elkerülését szolgálja. [...] Legközelebbi rokonunkat, a csimpánzt sok mindenre meg lehet tanítani, megfelelő tréninggel talán még azokra a műveletekre, foglalatosságokra is, amelyeket egy kis faluban élő emberek végeznek. Ha azonban néhány száz csimpánzt erre megtanítanánk és elhelyeznénk egy üres faluban, sohasem alakulna ki az emberi közösségre jellemző társas élet, mert a csimpánzkolónia képtelen bonyolult szabályrendszernek engedelmessé válni. Az egyedek, ha éhesek, mindenáron megszerzik az élelmet, szexuális vágyaikat is azonnal és erőszakosan elégítik ki. Egy ember sokszor inkább éhezik, de nem nyúl az üzletekben található bőséges ételválasztékhoz, ha nincs pénze. Ez egy állattal soha nem fordulna elő. Az ember számára az elfogadott szabályok követése mindennél fontosabb. Ha mégis megszegjük ezeket, akkor ezt egy jogosabbnak ítélt szabályrendszer alapján tesszük” (Csányi, 1999, 214–216. o.).

A reprezentáció leválása az ingerhelyzetről

A kognitív folyamatok kutatóinak körében már jó ideje „megfogalmazódott az a gondolat, amely az ingerhelyzettől való megszabadulást, a leválást tartja a reprezentáció kitüntetett mozzanatának. [...] A reprezentációs funkciók lépésként alakulnak ki a törzsféjlesztés során, s ebben kitüntetett szerepe van annak, amikor létrejönnek olyan idegrendszeri képződmények, amelyek azt a ‘benyomást keltik’ a szervezet számára, hogy egy tényállás

fennáll, miközben az nem szükségszerűen áll fenn. Az okilag keletkezett működés információhordozó szerepre tesz szert. Gondoljunk például az utóképre. Utóképek minden kísérleti tapasztalat szerint a magasabb rendű gerinces idegrendszerében is vannak. Az emlősöknél bizonyára vannak. Az utókép azt jelenti, hogy akkor is 'látok' valamit, amikor az már nincs jelen. [...] Az, amit mi gondolatnak, gondolatok átalakításának és a reprezentáció önálló sodó életének szoktunk nevezni, ezekből az egyszerű funkciókból alakulna ki" (Pléh, 1999, 238. o.).

A reprezentációnak az ingerhelyzetről való leválása élesen elválasztja egymástól az állati és az emberi reprezentációt. „Az állatok is képesek jelek megtanulására. [...] A tanított jel mint referens működhethet az állati elmében is, meghatározott dologra, táplálékra, tárgyra, jelenségre utalva. Ezt a funkcióját azonban mindig adott kontextusban tudja csak ellátni. Az emberi nyelv ettől abban a lényeges dologban különbözik, hogy a referencia nem kontextusfüggő. A nyelvi jel nemcsak a környezet valamelyik elemére utalhat, hanem más jelekre, jelek egész rendszerére is” (Csányi, 1999, 226. o.). Ez pedig a korábban említett (re)konstrukció kreatív képessége előtt megnyitja az utat magasabb szintű reprezentációk létrehozásához. „[...] Az embert a másodlagos és harmadlagos vagy metarepresentációk készítésének képessége különbözteti meg. [...] Az emberi agy képes arra, hogy egy látott, érzékelt tárgy vagy jelenség elsődleges reprezentációi mellé ahhoz hasonlókat készítsen, de – és ez a leglényegesebb – ezek az analógiák teljesen függetlennek lesznek eredeti másuktól. Az elme képes őket elemeire bontani, az elemeket külön-külön tárolni, és képes az elemkészletből új másodlagos vagy metarepresentációkat készíteni. Képes folyamatokat, relációkat elgondolni, képes a reprezentációk elméleti manipulációjára, és képes a manipuláció végeredményét mint független, új dolgot szintén reprezentálni, tárolni. Ez tulajdonképpen az absztrakció, az elvonatkoztatás folyamata. A primer reprezentációk tárgyak, élőlények, személyek kapcsán jelentkeznek, a másodlagos és harmadlagos reprezentációk ezekből származnak, vagy a rájuk vonatkozó relációkból, felismert szabályokból. A nyelv kialakulásával megjelenő nyelvi reprezentáció tovább bővítette a reprezentáció lehetőségeit, és az ember számára teljesen új világot nyitott meg. [...] Az emberi elme azáltal, hogy felsőbb reprezentációiban megszabadult az érzéki kötöttségeitől, teljes szabadságot nyert az egyes reprezentációk közötti transzformációban” (Csányi, 1999, 226. o.).

A nyelv keletkezése: természetes szelekció vagy valami más?

Az elsorolt, és persze még jó néhány, itt nem érintett biológiai, társas-szociális és kognitív jellegzetesség megjelenésével megteremtődtek a feltételek az emberi nyelv és a nyelvi kommunikáció kialakulásához. Bár az elmúlt évtizedekben sok mindent megtudtunk a verbális képességek természetéről, erősen vitatott „kérdés, hogy a nyelv természetes szelekciós hatásokat követve, a biológiai evolúció részeként alakult ki, vagy az ember idegrendszeri, intellektuális és kulturális összetettsége elért egy olyan szintet, amely egy nyelv típusú kommunikációs eszközrendszer megjelenését vonta maga után. Ez olyan szituációt és jelentéskontextusokat teremtett, amely megszüntette a biológiai evolúció hatását, és alapvetően a kulturális környezet vált az ember, a nyelv, a gondolkodás és az aktuális kultúrák kialakulásának meghatározójává” (Tóth, 1999, 207. o.).

Noam Chomsky, a modern nyelvtudomány vezéregyénisége a leghatározottabban tagadja a nyelv evolúciós eredetének lehetőségét. Egyfelől Chomsky szerint a nyelv strukturális lényegét jelentő gondolatakkotó-reprezentációs funkcióhoz képest a kommunikáció csak mellékes, másodlagos, a nyelvre csak a használatban ráépült funkció (Chomsky, 1975), így ha volt is a kommunikáció irányába mutató evolúciós nyomás, az a nyelv lényegi strukturális vonásait nem magyarázhatta. Másfelől Chomsky úgy véli, hogy a nyelv oly mértékben komplex képessége az embernek, hogy semmiképpen sem alakulhatott ki a természetes szelekció hosszas, fokozatos változásokban haladó folyamatában. Felfogásában akkor, amikor a nyelv kialakulásának a fentiekben vázolt biológiai, társas-szociális és kognitív feltételei megjelentek, a biológiai evolúció átadta helyét a kultúra képződményeinek és folyamatainak, és ezek kínálták azt a környezetet, amely kidolgozta magából a nyelvet (Chomsky, 1986).

Chomskyval szemben azonban „a nyelvkeletkezéssel foglalkozók többsége szerint [...] az evolúciós elmélet kielégítő magyarázatot adhat az emberi nyelv megjelenésére a mutációkon és szelekciós mechanizmusokon keresztül. Nincs szükség kiegészítő magyarázatokra. [...] Ha a csoportszelekciós mechanizmusokat is figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló a nyelvi készség előnye a csoport szintjén. [...] A nyelv szelekción alapuló keletkezését valószínűleg csak a csoportszelekció-elmélet alapján lehet megérteni” (Csányi, 1999, 242. o.). „A nyelv szelekciós előnyt jelentett a kurkászás szociális funkciójának átvételében (*verbális kurkászás*), valamint az ezáltal nagymértékben megnövekedett létszámú csoportok szervezésében és működtetésében. Csak a nyelvvel rendelkezők voltak képesek észben tartani, hogy hány csoporttaggal milyenfajta viszonyban állanak, kik között milyen kapcsolatok, szövetségek és ellentétek vannak, melyek befolyásolhatják a hozzájuk fűződő viszonyok alakítását. A primitív ember olyan világban élt, amelyben a nyelv fokozatosan átszötte a társas-politikai viszonyokat, a létfenntartást, a technológiát, a családi és szexuális életet, a baráti kapcsolatokat, és kulcsfontosságú szerepet játszott az egyének szaporodási sikerességében” (Tóth, 1999, 209. o.).

A kérdéskörhöz az is szervesen hozzátartozik, hogy Chomsky az egyedfejlődés vonatkozásában sem hisz abban, hogy a nyelvi kompetencia megszerezhető lenne a környezet kommunikációs aktusaiból. Szerinte a nyelv komplex szabályai nem épülhetnek fel a környezet többnyire töredékes nyelvi megnyilatkozásaiból, ezért a gyermek spontán nyelvelsajátítása csakis úgy képzelhető el, hogy születésekor már magával hoz egy genetikai programot a nyelv szabályainak mintegy ösztönös kivonására a környezet kommunikációjából, és a külső ingerek ezt a veleszületett nyelvtanulási programot („nyelvi szervet”) hozzák működésbe. A veleszületett nyelvelsajátítási képesség feltételezése, az úgynevezett innátahipotézis ma már nem számít pusztán spekulációnak. A pidgin és a kreol nyelveket beszélő közösségek beható tanulmányozása (Bickerton, 1990) arra a következtetésre vezetett, hogy „a nyelvnek nem pusztán önfejlődése van a gyermeknél, hanem mindannyiunkban megvan a nyelvalkotás sajátos biológiai lehetősége” (Pléh, 2001, 50. o.). Bizonyos kutatási eredmények pedig azt is alátámasztani látszanak, hogy „léteznek olyan gének, amelyek az agy speciális, a nyelv bizonyos funkcióival kapcsolatos területeit ellenőrzik” (Bereczkei, 1999, 229. o.). Mindez persze semmi olyat nem jelent, hogy az anyanyelv spontán elsajátítása, a veleszületett nyelvelsajátítási képesség kibontakozása ne a gyermek környezetének kommunikációjából táplálkozna.

A nyelvteremtés két meghatározó mozzanata

Osztenzió és névadás

Nyelv vagy nyelvszerű funkciókkal bíró struktúra nem létezhet anélkül, hogy ne lennének benne olyan elemek, amelyek a környezet, a belátható világ objektumait – tárgyakat, élőlényeket és egyéb dolgokat – kiemelnek, megkülönböztetnek, felcímkéznek, névként megjelölnek. „A szó használata azt a folyamatot tükrözi, ahogy a világ kategóriákra tagolódik, vagy ahogy a megnevezhető dolgok megkülönböztetődnek” (Donald, 2001, 198. o.). A kommunikáció evolúciójában – nyilvánvalóan szoros kapcsolatban az imitációval és a mímeléssel – a névadást bizonyára megelőzte a rámutatás, az osztenzió, amely művelet a korai kommunikációkban arra szolgált, hogy a társak figyelmét ráirányítsa bizonyos dolgokra. Egymásra figyelő, kooperációkra nyitott, kommunikációra kész, az osztenziót már rutinszerűen gyakorló csoportokban a verbális rámutatás eszközei (névmások: ez, az, én, te, ő stb.), a társakat megkülönböztető tulajdonnevek, a tárgyakra, élőlényekre (például növényekre, állatokra), a közvetlenül érzékelhető konkrét tulajdonságokra, minőségekre, állapotokra (például: ehető, nem ehető, hideg, meleg, piros, zöld, kemény, puha, jó, rossz, édes, keserű stb.) és a fizikai mozgásokra, egyszerűbb mindennapi cselekvésekre, viszonyokra (például: hoz, visz, jön, megy, ad, szeret, enyém, tied stb.) vonatkozó nevek (főnevek, melléknevek, igék), valamint a tér- és időkoordinátákat (például: itt, ott, fenn, lenn, előbb, utóbb stb.) jelölő határozók megjelenését meglehetősen egyszerű és természetes fejleménynek képzelhetjük el, bár nyilvánvaló, hogy kezdetben az alkalmi hang-objektum párosítások összetartozásának megértése, csoportszintű rögzülése, szokássá válása, ritualizálódása, új párosítások „feltalálása és elfogadtatása”, majd továbbadása, megtanítása az újonnan érkezetteknek egyáltalán nem lehetett olyan magától értetődő teljesítmény, mint ahogy azt a már kidolgozott nyelvvvel rendelkező mai ember gondolná, még ha az elődöknél nyiban segítették is a már bevett osztenzív jelzések.

A nevek kifejlődése alapvető megismerési előrelépést jelentett a nyelv nélküli reprezentációhoz képest. Természetesen az állatok is érzékelik, hogy a környezet objektumai között hasonlóságok és különbségek vannak tulajdonságaik, állapotaik, viszonyaik tekintetében (például hogy vannak kutyák és macskák, vagy baráti és ellenséges lények), és az állati elme, az állati megismerőapparátus is képes a dolgokat a (számára fontos, releváns) tulajdonságaik, állapotaik, viszonyaik szerint reprezentálni (például aszerint, hogy kutyák vagy macskák, baráti vagy ellenséges lények), továbbá képes összefüggéseket felismerni a tulajdonságok között (például hogy a kutyák barátiak, a macskák ellenségek, vagy fordítva), és ezek alapján következtetni és viselkedni (például ha kutyaszerű, barátkozhatsz, ha macskaszerű, támadj; és persze fordítva). Amikor az ember megtanult nevet adni a dolgoknak, és a nevek egybefogták az azonos tulajdonságokkal, azonos minőségekkel, azonos viszonyokkal rendelkező (illetve az ilyennek érzékelt) dolgokat, akkor a tulajdonságok, minőségek, viszonyok leválaszthatóvá váltak a konkrét objektumokról, és osztályok, kategóriák, absztrakt minőségek keletkeztek, amelyekkel már az érzékelés számára éppen adott helyzetektől függetlenül lehetett manipulálni, azaz el lehetett gondolni olyan helyzeteket is, amelyek kívül estek a közvetlen érzékelésen.

Egy idő után feltehetően olyan mindennapi, de mégis komplex viszonyok is nevet kaptak, amelyek reprezentációja már összetett szemantikai sémákat is feltételezett, például: ad (valaki – valamit – valakinek). A nevek szaporodásával bizonyára hamarosan elin-

dult a kombinációjuk is, de ez még aligha lehetett a mai értelemben vett nyelvtan. Vagyis a nevek megjelenése akár jelentősen megelőzhette a nyelvtan kialakulását. „A nyelvtan nélküli szótár [...] nem elképzelhetetlen, vannak emellett érvelő egyedfejlődési felfogások. A konstruktivista felfogások szerint a nyelvtan kibontakozásához a szókincs egy kritikus mérete szükséges. Az evolúciós nyelvelméletek között is találunk olyat, amelyik a szótár önálló megjelenését tételezi, erre épül rá később újabb adaptív lépésként a nyelvtan” (Pléh–Lukács, 2005, 68. o.).

Predikáció, propozíció

A nevek kezdetben alighanem csupán arra szolgáltak, hogy afféle verbális oszteniőként – esetleg kar-, kéz- és egyéb mozdulatokkal társulva – rámutassanak valamilyen objektumra, tárgyra, élőlényre, tulajdonságra, minőségre, viszonyra, vagyis hogy felhívják, ráirányítsák a társak figyelmét egy dologra vagy tényállásra. Ez persze még távol volt a nyelv megismerő, gondolatalkotó funkciójának kiteljesedésétől, mindenestre azzal, hogy a környezet elemeit, tulajdonságait, minőségeit, viszonyait meg lehetett nevezni, tehát szimbolikusan meg lehetett ragadni, megnyílt az út a környezet tényállásainak prédikációk, azaz olyan (alany-állítmány vagy inkább függvény és argumentumai) szerkezetek segítségével történő leképzése előtt, hogy valamely objektum, tárgy, élőlény ilyen vagy olyan tulajdonsággal, minőséggel rendelkezik, ilyen vagy olyan állapotban van, ilyen vagy olyan mozgást végez, ilyen vagy olyan viszonyban áll más objektumokkal. Vagyis megteremtődött a világ propozicionális formában történő külső reprezentációjának és kommunikációjának lehetősége. „Evolúciós szempontból nézve a nyelvrendszer nemcsak egy új hangképző apparátust hozott magával, hanem *a valóság reprezentálásának teljeseen új rendszerét*. Az egész propozicionális raktározórendszer és mindaz, amit verbális szemantikai emlékezetként ismerünk, a nyelv eredménye volt [...]” (Donald, 2001, 228. o.). Nyelvi szempontból az emberi megismerésnek, a gondolatoknak, a világról való tudásnak a predikációkkal létrehozott propozíciók az építőkövei. A világ tényállásai nyelvi reprezentálásának és kommunikálásának nem ismerjük más módját, mint a propozicionálist. Így alighanem megalapozott a nyelvet olyan rendszernek tekinteni, amely az evolúcióban „kifejezetten a propozicionális szerkezetek kommunikálására alakult ki [...]” (Buss, 2001, 415. o.).

EVOLÚCIÓ, KOMMUNIKÁCIÓ, KULTÚRA

A kommunikáció és a nyelv evolúciója szoros kölcsönhatásban haladt az emberi kultúra kialakulásával és fejlődésével, stimulálója és hordozója volt a folyamatnak. „Az emberi kultúrák lényegében a szociális vonzódás, a kommunikációs kényszer és a tárgyszeretet által folyamatosan működtetett funkcionális szabályrendszerek. Idetartoznak az emberi kapcsolatokra vonatkozó szabályrendszerek, a tárgyak előállítására, használatára, cseréjére és termelésére vonatkozó szabályok, valamint azok a szabályok, amelyek a kultúra egyéb ideáiban a kultúra keletkezésére, értékeire, működésére, történetére vonat-

koznak. A nyelv az az általános kommunikációs rendszer – maga is szabályrendszer –, amely a kultúrában működő egyes szabályok formálásában, megtartásában, egyének és nemzedékek közötti átadásában közreműködik, és így tükrözi az adott kultúra teljességét” (Csányi, 1999, 247. o.).

Tomasello nyomán a következőképpen foglalható össze a biológiai alapú társas tevékenységek átalakulásának folyamata kulturális tevékenységekké (Tomasello, 2002, 220. o.).

<i>Terület</i>	Társas	<i>Kulturális</i>
Kommunikáció	jelzések	szimbólumok, nyelv
Mások tekintete	tekintetkövetés	közös figyelem (interszubjektivitás)
Szociális tanulás	ritualizáció	kulturális tanulás (az intenzionális cselekvések utánzása)
Együttműködés	összehangolás	összedolgozás, szerepek felvétele
Tanítás	segítés	oktatás, instruálás (mások mentális állapota)
Tárgyak manipulációja	eszközök	alkotások (intencionális használati módok)

A kommunikáció és a kultúra evolúciós szempontú vizsgálatában különösen figyelemreméltó Merlin Donald elgondolása, amely abból indul ki, hogy az evolúció folyamatában az agy neurobiológiai szerveződésében, a belső reprezentációban, a kommunikációban és az információ megőrzésében, az emlékezet szervezésében egymással szoros kapcsolatban végbement változások teremtették meg a modern embert (Donald 1991, 2001a, 2001b). Donald az ezen változások folyamatának az információkezelés tekintetében világosan elkülönülő nagyobb szakaszait kultúrának nevezte. Ebben az elgondolásban tehát a kultúra az információkezelésnek az agy szerveződésével összefüggő sajátos módja, amely – némileg eltérve a szokásos szóhasználatától – az emberhez közelebb álló főemlősökre is kiterjed.

A Donald felrajzolta evolúciós folyamat első fázisa az *epizodikus kultúra*, amely az emberszabású majmok világa, majd az emberi fejlődés három állomása következik. A majmok agya egyedi eseményeket, epizódokat rögzít (innét az elnevezés), a reprezentáció tapasztalathoz kötött és mindig személyes, mivel nincs olyan szintű kommunikáció, amely az egyed megszerzett tudását át tudná vinni. Az epizodikus követő *mimetikus kultúra* már képes a megszerzett tapasztalat bizonyos szintű átvitelére, a magába zárt szolipszisztikus majomi elme meghaladására. A külső reprezentáció és a kommunikáció eszköze a test, a végtagok és az arc mozgásai, tartománya vizuális és motorikus, neurológiai előfeltétele a saját test feletti kontroll és az epizodikus rendszer outputjainak, azaz a tapasztalt és mímelt események viszonylag precíz reprezentációja. Mivel a reprezentáció és az átvitel mozgásokra, fizikai cselekvésekre, akciókra irányul, az első emberek perceptuális világa és elméje akcióorientált világgá változott, amely az akciót tette a tradíció tárgyává. Alapvető különbség az előzményekhez képest a közösségi kódolás: megjelennek a közös fogalmak, rítusok, szociális játékok, a generációs átvitel céljára szervezett tanítási eljárások születnek, kommunikáció útján általánossá válik a célirányos koordináció, például a társas vadá-

szások esetében. „A mimetikus kultúra lakójának [...] vannak olyan reprezentációi is, amelyek a csoportkommunikáció során születtek. Azok az emlékek, amikor valaki valamit a mímelésből megértett, vagy éppen amikor ő fejezett ki valamit azzal. Ezek a reprezentációk [...] egyrészt sokszor ismétlődnek, hiszen ezzel kommunikálnak, másrészt, ha az egyed bármit kommunikáció céljára gondol el, ekkor először is a közös reprezentációk kategóriáját kell számba vennie ahhoz, hogy kispekulálja, hogyan lehet a legkönnyebben valamit megértetni. Csírájában itt láthatjuk az egyéni és a kulturális szféra kettéválását. A mimetikus kultúrában valószínűleg az egyéni szféra volt a terjedelmesebb és a közös, a mindenki által érthető a kisebb, de ez utóbbi az evolúció során folyamatosan nőtt” (Csányi, 1999, 237. o.).

<i>Kultúra</i>	Faj, kor	<i>Az emlékezet szerveződése</i>	<i>Transzmisszió</i>
Epizodikus	majmok, 5 millió éve	epizodikus események	nincs
Mimetikus	Homo erectus 1,5 millió éve	testi reprezentáció, szociális szabályozás	imitáció, mimezis
mitikus	Homo sapiens sapiens 50 ezer éve	nyelvi szemantika	mítoszok, narratív tudás és átvitel
Modern	modern ember 10 ezer éve	külső tárolás	rögzített tudás

Emberi vonásaival együtt is „a mimetikus kultúra nagyon konzervatív és lassan változó volt, aminek az az oka, hogy a mimetikus kultúra mindig igényelt valamiféle epizodikus lehorgonyzást, a tartalmait kontextuálisan kötött epizodikus tudás adta” (Pléh, 2002, 319. o.). A mai ember világára jobban emlékeztető vonásokat csak a következő szakasz, a *mitikus kultúra* mutatott, mégpedig alapvetően a nyelv és a nyelvi kommunikáció megjelenésének köszönhetően. „A hangzó nyelv kifinomultabb artikulációkat tesz lehetővé, mint a lényegében pantominszerű mimetikus kultúra. [...] Ez a szerveződési szint már lehetővé tesz kategorizációkat, ugyanakkor mindent történetsszerveződéssé alakít át, nem jellemzők rá a 'tisztán logikai', hierarchikus struktúrák...” (Pléh, 2001, 51–52. o.). Vagyis a tudás történetekben, cselekvésekre és hősökre irányuló narratívákban szerveződik. „A nyelvre egy olyan írás előtti társadalomban, mely nem rendelkezik a modern információrögzítő apparátussal, alapvetően történetek mondásához van szükség. A nyelvet a csoportok tagjai napi tevékenységeikről szóló információik kicserélésre használták, régebbi események elmeséléséhez, és bizonyos fokig a döntések meghozatalához. Az elbeszélés annyira alapvető, hogy a látszat szerint már a felső paleolitikumban teljesen kifejlődött [...] Az elbeszélő mód a nyelv egyik alapvető, talán az alapvető eredménye. [...] Az elbeszélő mód legfőbb terméke a mítosz. A mítosz a valóságról való narratív csere generációinak megvitatott, megbeszél és megszürt terméke, a mérvadó változat” (Donald, 2001b, 228. o.).

A negyedik fázis, a *modern kultúra* egy külső tárolómechanizmus, egy külső memória felfedezésén alapult. Ez a külső tároló az írás. Az epizodikus, mimetikus és mitikus kultúrában a tudás alapvetően individuumok elméjében reprezentálódott, bár a mimetikus és mitikus korszakban már a közösségek tagjai között megosztott, közösségi, társadalmi természetű volt. Az írással a tudás az individuumoktól teljesen függetlenedett, létrehozva egy megosztást saját individuális memóriánk és a külső támogató memóriarendszerek között.

Az írás a tudás új szervezését teszi lehetővé. Létrejön egy szimbolikus, „hol analitikusnak, hol paradigmaticusnak, hol pedig logikai-tudományosnak” (Donald, 2001b, 244. o.) nevezett elméleti kultúra, amely megteremti az alapját a formális oktatási rendszernek. Mentális apparátusunkat az írás tehermentesíti és szabadítja meg a túltöltéstől: elég, ha rámutat valamilyen releváns külső memóriára, és az írott keret mint külső támogatás közvetlen kapcsolatba kerül a belsőleg tárolt helyekkel.

Donald szerint a négy kultúra nem zárja ki egymást, az utóbb keletkezettek nem állnak az előzők helyére, hanem inkluzív kapcsolatban vannak. A modern ember elméje és kultúrája képes átjárást teremteni a reprezentációs rendszerek között, és kreatív módon felhasználni, egymással kombinálni azokat.

IRODALOM

- Berezkei Tamás (1999): A humán kommunikáció az etológia perspektívájából. In Béres–Horányi (1999) (szerk.).
- Béres István – Horányi Özséb (1999) (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Osiris.
- Bickerton, D. (1990): *Language and Species*. University of Chicago Press.
- Bickerton, D. (1992): A reprezentációs rendszerek kezdetei. *Café Babel*, 1992/3–4.
- Buss, D. M. (2001): Evolúciós pszichológia: új paradigma a pszichológia tudománya számára. In Pléh–Csányi–Berezkei (2001) (szerk.).
- Calvin, William H. (1997): *A gondolkodó agy*. Budapest, Kulturtrade Kiadó.
- Chomsky, Noam (1975): *Reflections on Language*. New York, Pantheon.
- Chomsky, Noam (1986): *Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use*. New York, Praeger.
- Clark, Andy (1996): *A megismerés építőkövei*. Budapest, Osiris.
- Csányi Vilmos (1999): *Az emberi természet*. Budapest, Vince Kiadó.
- Dennett, Daniel (1996): *Micsoda elmék*. Budapest, Kulturtrade Kiadó.
- Dennett, Daniel (1998): *Az intencionalitás filozófiája*. Budapest, Osiris.
- Donald, Merlin (1991): *Origins of the Modern Mind*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Donald, Merlin (2001a): *A Mind so Rare. The Evolution of Human Consciousness*. New York–London, W. W. Norton and Company.
- Donald; Merlin (2001b): *Az emberi gondolkodás eredete*. Budapest, Osiris.
- Grice, Paul (1957): Meaning. In *Philosophical Review*, LXVII. Magyar fordítása in Pléh–Siklaci–Terestyéni (1997) (szerk.).
- Grice, Paul (1975): Logic and Conversation. In Cole, P. (ed.): *Syntax and Semantics*. Vol. 9. *Pragmatics*. New York, Academic Press. Magyar fordítása in Pléh–Siklaci–Terestyéni (1997) (szerk.).
- Győri Gábor (2000): Az emberi megismerés metaforikus jellegéről evolúciós szempontból. In Pléh Csaba – Kámpis György – Csányi Vilmos (2000) (szerk.): *A megismeréskutatás útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hámori József (2005): Az emberi agy plaszticitása. *Magyar Tudomány*, 2005/1.
- Ivaskó Livia (2004) (szerk.): *A kommunikáció útjai*. Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Lénárd László (2005): Az idegrendszeri plaszticitás. Bevezető. *Magyar Tudomány*, 2005/1.
- Lewis, David (1969): *Convention*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Miklósi Ádám (2005): A szociális kogníció: neurális alapok, plaszticitás és evolúció. *Magyar Tudomány*, 2005/1.
- Neisser (1985): *Megismerés és valóság*. Budapest, Gondolat.
- Papp Mária (1974) (szerk.): *A nyelv keletkezése*. Budapest, Kossuth.
- Pinker, Steven (1999): *A nyelvi ösztön*. Budapest, Typotex.
- Pléh, Csaba (1995): A mai megismeréstudomány alapkérdései. *Jel-Kép*, 1995/3–4.

- Pléh Csaba (1999): A humán kommunikáció a megismeréstudomány perspektívájából. In Béres–Horányi (1999) (szerk.).
- Pléh Csaba (2001): Az evolúciós szemlélet felmerülése, eltűnése s újra felmerülése a pszichológiában. In: Pléh–Csányi–Bereczkei (2001) (szerk.)
- Pléh Csaba – Csányi Vilmos – Bereczkei Tamás (2001, szerk.): *Lélek és evolúció*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba (2002): Darwinians of the Soul. *Praehistoria*. Vol. 3. Miskolci Egyetem, Archeolingua.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes (2005): Alkalmazkodás és plaszticitás a nyelv evolúciójában és egyedfejlődési patológiájában. *Magyar Tudomány*, 2005/1.
- Pléh Csaba – Siklaki István – Terestyéni Tamás (1997) (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Pléh Csaba – Kampis György – Csányi Vilmos (2000) (szerk.): *A megismerés-kutatás útjai*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Sádor Klára (2004): Régi kérdések új megközelítéssel: a naturalizmus a kommunikációkutatásban. In Ivaskó (2004) (szerk.).
- Tomasello, Michel (2002): *Gondolkodás és kultúra*. Budapest, Osiris.
- Topál József (2001): Tudathipotézisek a kognitív etológiai vizsgálatok tükrében. In Pléh–Csányi–Bereczkei (2001) (szerk.).
- Tóth Péter (1999): A kommunikáció az evolúció perspektívájából. In Béres–Horányi (1999) (szerk.).

CONTENTS

Csákvári, József: THE EXPERIENCE OF REALITY IN THE AGE OF LATE MODERNITY	3
Kováts, Ildikó: INFORMATION SOCIETY, HUMAN FACTOR, CIVIL CULTURE, MEDIA. A TENTATIVE PROGNOSIS OF THE HUNGARIAN DIGITAL BROADCASTING	19
Plauschin, András: POLITICAL NEWS PROGRAMS IN 2005	37
Síklaki, István: METHODOLOGICAL QUESTIONS OF THE ONLINE PUBLIC OPINION AND MARKET RESEARCH	59
Terestyéni, Tamás: COMMUNICATION AND EVOLUTION	75

400 Ft